

הרב נחום גרינוואלד

יחסם של גדולי החסידות לספר חמדת ימים

בירור מקורות של מנהגי חסידים ומקורות סידור אדמו"ר הזקן בעל התניא

מהות הספר והפולמוס שער

הספר הנודע ושנוי במחלוקת "חמדת ימים"¹ הופיע באיזמיר בשנת תצ"א ואילך² בעילום שם מחברו. הוא הובא לדפוס בידי הג"מ רבי ישראל יעקב אלגאזי מאיזמיר מחברם של ספר "שלמי ציבור" ועוד, שבסוף ימיו עלה לארץ ישראל והשתקע שם. הופעת הספר

1. על יחסם של החסידים לספר כבר דנו בכמה מקורות. ראה "ויגד משה" על הגש"פ עמ' רעד. "נטעי גבריא" על הלכות חנוכה מהדורת תשמ"ד (במהדורות מאוחרות הושמט הפרק) עמ' רד-רח. "מקורות וקורות" ירושלים תשמ"ב להרי"י כהן עמ' 121. למקורות ועדויות עיין שם. ועיין גם בספר "תעלומות ספר", מוסד הרב קוק תשי"ד - שם הובאו הרבה מקורות למאמרים ההם (אך ההנחה שלו, שמחבר הספר הוא רבי בנימין הלוי מורו של הרמ"ז שנפטר בשנת תל"ב - מופרכת מיסודה, כפי שכבר ביררו אחרים ויתברר גם ממאמר זה, שהרבה מספרי מחברים מאוחרים נבלעו לתוך חמדת ימים). עולם החסידות אלול תשס"ב. עיין גם במבוא לספר "חמדת הימים" מהדורת הרב צוריאל, תשס"ג, "שבת וימים נוראים" (המבוא מופיע בשני חלקים יחד), בעיקר מעמ' 19 ואילך. במאמרינו הובא חומר חדש, ובעיקר השוואת ובידקת מנהגי העולם ל"חמדת ימים" ומקורותיו באופן יסודי. וכן אתמודד עם דברי צוריאל שם, שטוען שהרבה מנהגים הנפוצים הושפעו מחמדת ימים. על הרשלנות ועל הקביעות הפזיזות שבמהדורת צוריאל, אעיר כאן הערה לדוגמא. במבוא עמ' 14 אות 37 כשמונה כל הספרים שהושפעו מחמדת ימים, מציין ל"אלי רבה" על הלבוש או"ח, להפוסק הנודע רבי אליהו שפירא ב"ר וואלף אב"ד טיקיטין ר"מ בפראג שנדפס בזולצבך תקי"ז, שכן בסי' ר"ב מביא "וכתב בכתבי אריז"ל הפוסט עצמו בברכת שהכל [בשאר מזונות] הרי זה בכלל בור...". ומעיר במבוא "אין פסקא זו מצויה בכל כתבי אריז"ל שבידינו אם לא בחמדת ימים (ח"ב ר"ח פ"ג עמ' קיא, א) שזו לשונו ממש "וראיתי במכתב יד ההקדש רבינו האריז"ל... וכו'". הרי שלפי דבריו הספר הי' בכתב-יד אצל בעל האליה רבה! ובעל אלי' רבה ואלי' זוטא נפטר אחרי תס"ט, וא"כ בזמנו כבר התפשט הספר. אין צריך לומר שלא הי' ולא נברא, ובוודאי לא ראה בעל אלי' רבה ספר הנ"ל שהתחבר סמוך להדפסתו.

אך להיפוך, ספר חמדת ימים מביא את דברי בעל "אלי רבה", אך לא ספר הנ"ל שנדפס רק בתקי"ז, רק ספרו "אלי זוטא" שנדפס בפראג בשנת תס"א. בח"א פרק ד עמ' לג, טור א: "ודלא כמ"ש הא"ז על הנשים שהגיע זמן טבילתן ליל שבת שמדליקות בבית הטבילה". מיהו בעל "א"ז"? לכאורה ברור שהכוונה ל"אלי זוטא" בסי' רס"ג סק"ז: "קצת נוהגין ע"פ זקיני הגאון ז"ל שמדליקין בבית הטבילה ואינו נכון". הכיצד נעלם מקור זה מעיני המהדירים? שכן, במהדורה החדשה פיענחו במקום "אלי זוטא", "אור זרוע"! יתכן שסיבת טעותם נבעה מהעובדה שבאותו עמוד בטור ב, מצטט החמד"י מהב"י "בשם תשובת אשכנז ששנים שלשה בעלי בתים שאוכלים במקום א' שכל אחד מבוך על מגורה שלו ובעל א"ז מגמגם בדבר". ואכן שם הכוונה לדרשות מתר"ח אור זרוע.

ובאמת המקור לדברי אליה רבה הינו בספר "אור חדש" לרבי חיים בוכנער מקראקא שנדפס באמשטרדם תל"ה. שמביא בהקדמה הנ"ל עמ' ז, ב טור א מדברי מורו ר' זעליגמן גז מפראג בסוגריים בשם האריז"ל ככתבו

הטביעה רושם רב על קוראים בארצות המזרח ואף מחוצה להן. הספר, מוקדש להאיר באור יקרות את מועדי השנה, מיוסד על אדני קבלת אריז"ל, ונכתב ברגש מרטיט ובהתלהבות רבה, עמוס מליצות עשירות ומתוחכמות, תוכו רצוף התעלות והזדככות מוסרית לפי דרישת האר"י הקדוש בכל פרט ופרט של החגים. הסגנון העשיר והקולח, המשתלב היטב עם התוכן הרוחני - משרה אווירה עילאית על הלומד, אדם הקורא בו מיד יחוש את הרגש העז המבעבע מאחורי כל מלה ומשפט, שיעניק לו חוויה רוחנית מיוחדת. ואכן בגלל תכונות אלו זכה הספר להשפעה עצומה, והתפשט חיש מהר בכל קהילות ישראל ובמיוחד בקרב קהילות בני המזרח שקיבלו את הספר ומנהגיו בזרועות פתוחות.

לכאורה ספר כזה מתאים הי' מאד למגמת החסידות, שכן גם החסידות מיוסדת על תורת אריז"ל ומנהגיו. ואכן אימצה החסידות לחיקה ספרים שהופיעו על יסוד כתבי אריז"ל בימיה, ומוצאים אנו זאת בשימוש הרב בספר "משנת חסידים"³ למקובל רבי עמנואל חי ריקי⁴, וכן בספר "מקדש מלך" על הזהר⁵ למקובל רבי שלום בוזגלו, בספר "שערי גן עדן" לרבי יעקב קאפיל שהבעש"ט הק' שיבח את ספריו⁶, בספר "אור החיים" הקדוש ובספר "ערוגת הבושם"⁷ על שיר השירים לרבי משה אוסטרר⁸, אך לפועל טרם מצאתי (למעט

וכלשונו. והספר מובא רבות באלי' רבה (אך לא באלי' זוטא, ראה א"ר סימן ה סק"ב שמביאו וסימן ח סעיף א).

ואיפה מקורו של חמד"י? כבר מצאו שדבריו מקבילים ממש לספר "קנה חכמה" (תמ"ג) למהרי"ל פוחיבצער נתיב לא אות ג. ושם מביא כל הקטע מספר "אור חדש" הנ"ל! ולא רק זאת, אלא שבחמד"י כותב שם על פירוש מסויים שם בשם מורו, וענין זה עצמו הוא חלק בלתי נפרד מן הקטע ב"אור חדש" המצוטט בדרך חכמה!
2. חלק ג' וד' נדפס בתצ"א וח"א וח"ב בשנת תצ"ב. בכל המאמר כאן השתמשתי במהדורת קושטא תצ"ה מהדורת צילום הוצאת מקור (חמו"ש).

3. י"ל לראשונה בידי המחבר באמשטרדם שנת תפ"ז (והדפסה חוזרת בליוורנא) מהדורה שניה עם הוספות בשנת תק"ב.

4. ספרו משנת חסידים קיבל סמכות עצומה בעולם החסידות. ר' "היכל הבעש"ט" גליין א עמ' ל הערה 3.

5. י"ל לראשונה בידי המחבר ח"א אמשטרדם תק"י, ח"ב אמשטרדם תקי"א, ח"ג אמשטרדם תקט"ו.

6. בשער הספר מופיע: "כפי אשר נשמע מפי דובר צדק ואמת שבהיות הרב הקדוש המאיר לארץ ולדורים בדברי רוה"ק הבעש"ט ז"ל בק"ק הנ"ל הובא לפנינו מערכת המנורה הטהורה דברי נופת צופים עליהו לתרופה... מספר שער גן עדן... והן מסידור התפלה וקרא בהם פה קדוש הנ"ל שתיים ושלש דלתות וחיבקם ונישקם... ונענע בראשו אשרי העם שלו ככה". ספריו מצוטטים ונלמדים אצל גדולי החסידות ואף בתורת חב"ד (ראה "אור התורה" לכ"ק אדמו"ר הצ"צ במדבר חגה"ש, קה"ת מהדורת תשנ"ה: "וכן ראיתי במקובלים האחרונים... כמ"ש בשער ג' ע"). והן הובא בשאר אסכולות, ראה לדוגמא "בית אהרן" שמביא סידור ר' יעקב קאפיל עמ' 146.

7. נדפס לראשונה זולקאווא שנת תק"ה.

8. ראה "דברי המו"ל" של ספר "ערוגת הבושם" שנדפס בתוך סידור עולת תמיד (פרעמישלא תרנ"ו) שמביא שם סיפור מאת אדמו"רי בעלזא: "בהיות אבי מורי הרב הקדוש זצ"ל"ה משתוקק להשיג את הספר ערוגת הבושם צוה עלי להשתדל לקנותו... ואני שאלתי לתומי שמחה זו מה עושה הלא בלימוד חכמת אמת רק בספרי

אולי אזכור בודד שאדון בו להלן) שימוש בספר "חמדת ימים" בשום ספר מרכזי⁹ של הדורות הראשונים של תנועת החסידות¹⁰! ולא רק זה, אלא גם לא מצינו שום הסכמה או עידוד בפי גדולי החסידות בדורות ההם על ספר זה, למרות אופיו הפנימי והרוחני על פי תורת האריז"ל. לדעתי הרי שתיקה רועמת זו מוכיחה שהספר נידון בשלילה בעיני גדולי החסידות.

למה נפסל הספר, ומדוע אינו ראוי לבוא בקהל החסידים?

הדבר אינו צריך לפנינו, והוא קשור בוודאי לפולמוס הנודע שהתעורר מסביב לספר. כעשרים שנה אחרי הופעתו, עלה חשד כבד של שבתאות על ספר זה ובגלל חשד זה הוציאו אותו רבים וטובים מבית המדרש. החשד התעורר בידי הלוחם ללא חת בכת השבתאות - היעב"ץ, הגאון רבי יעקב עמדין זצ"ל, שטען, שהמחבר הפלאי אינו אלא נתן העזתי נביא השבתאות¹¹. ויכוחים שונים התפתחו אודות זיהוי זה, יש שטענו שאין לזקוף את הספר לנתן העזתי¹² ויש שטענו שאם אין זה נתן שחיבר הספר הרי בכל זאת מדובר

הקדמונים תבחר ולמה זה תשמח עתה על ספר לאחד מאחרונים והשיב לי דע בני ששעה שנראה הבושם הזה ע"פ תבל אמר הבעש"ט הק' זי"ע ועכ"י כי בעת שחבר המחברת הקדושה היא נתלבש בו נפש שלמה הע"ה".

9. בהגדרת "מרכזי" - כוונתי לתלמידים המובהקים וגדולי אדמורי"י החסידות הנודעים. אך פשוט שאיזכור בספר של צדיק שהי' לו זיקה או אפילו קירבה גדולה למייסדי החסידות, אינו ראוי כלל ועיקר. אלו שניסו לטעון שהחמדת ימים הי' מקובל בתנועת החסידות מיסוד הבעש"ט, הביאו בעיקר שתי הוכחות: הוא מוזכר בספרו של רבי ברוך מקוסוב בעל יסוד העבודה ויסוד האמונה - בספרו "יסוד האמונה" בראש פר' האזינו: "וכן פירש גם כן הרב בעל חמדת ימים"; ובספרו של רבי ישראל מסטנוב שהי' מהחבריא הקדושה של הבעש"ט הק', שמזכיר את "חמדת ימים" בספרו "עטרת תפארת ישראל" בפרשת אמור. ביחס לר' ברוך מקוסוב, הרי חרף העובדה שאכן הי' קשור לכמה מגדולי האישים בתנועת החסידות, כמו רבי מנחם מענדיל מפרימשלאן, בכל זאת עדיין קשה לקבוע שאכן הזדהה כחסיד מובהק מבית מדרשו של הבעש"ט, וכלל לא ברור אם ביקר במעוזו או מעזריטש, ממילא קשה מאד לאמוד דעת החסידות על ספר מסויים על פיו. גם רבי ישראל מסטנוב, למרות שאכן הזדהה כתלמיד של הבעש"ט הק', מכל מקום אינו נחשב מהדמויות הידועות והמרכזיות של החסידות, ויתכן שבענין זה דעתו לא משקפת את דעת רבותיו הק' שלא הי' מודע לה. והדבר פשוט אצלי שההתעלמות של רובם המכריע של ספרי גדולי החסידות לעומת שתי ההתייחסויות הללו מהווה עדות ברורה ומוחצת יותר על ההשקפה על החמדת ימים בעדת החסידים. ואי לכך פלא שמחברים שונים ניסו לקבוע באופן מאולץ יחס חיובי של החסידים לספר הנ"ל על פי שני מקורות בודדים! מלבד זאת יש לציין לשני מקורות מאוחרים. בספר דרך צדיקים מהרב אברהם יעלין עמ' יא מביא מהרה"ק הרמ"ש מפאריסוב שהגן על החמדת ימים עיי"ש. וכן מביאים בשם צדיקי בית סיגוט, ראה בספרים המצוינים בהערה 1.

10. בדורות הראשונים של תנועת החסידות, אני מתכוון לדור הבעש"ט ותלמידיו, דור המגיד, ה"תולדות", רבי מיכל מזלוטשוב ותלמידיהם, ולתלמידי תלמידי המגיד ממעזריטש.

11. ראה "ציצית נובל צבי" (אלטונא תקי"ב) דף נח, ע"ב. "שאלת יעבץ" סי' ח"ב סי' פ"ג. ראה בארוכה מבוא ל"מקדש מלך" שמות, מהדורת מכון בני יששכר ירושלים תשנ"ו, עמ' 19 ואילך.

12. הראשון שנלחם לדחות את האשמות היעב"ץ הוא רבי מנחם מענדל בספרו "כבוד חכמים", ראה גם דברי רבי חיים פאלאגי בספרו "כל החיים" אזמיר תרל"ד ערך השגה, דף יז-יח.

בספר שרעיונות שבתאיים חדרו לתוכו, וכך סיכם האדמו"ר בעל מנחת אלעזר ממונקאטש¹³:
 "נראה כי יהי' איך שיהי' גם אם מחברו הי' צדיק תמים בעל כרחו שלטו בו ידי זרים
 וערבבו בו דברים אשר המה אסורים גם אם נחליט שהוא רק באיזה מקומן מאן חשיב
 מאן ספין ומאן רקיע לברר הפסולת מתוך האוכל או להפך בדברים שכבשן עתיק יומין".

התעלמות החסידות מחמדת הימים ופסילתו

בעולם החסידות קיימת עדות ידועה נגד הספר מהבעש"ט - בספר "שבחי הבעש"ט"¹⁴:
 "אמר [הבעש"ט] באות[ו] [מוצאי] שבת עצמ[ו] [שבו סיפר שבשבת שעברה מת רבי אליעזר
 רוקח בעל מעשה רוקח אבד"ק אמשטרדם] כי ראה שידפיסו באותו השנה ספר חדש ואינו
 יודע שם ^{אח"ח 1234567} אותו הספר כי עדיין לא קראו לו שם וזה הספר חיבר אחד מכת שבתי צבי
 ימ"ש נופת תטופנה שפתי זרה ימ"ש שהלשון הוא יפה ויחשקו העם אותו ויטמא ח"ו את
 העול' בעו"ה ואח"כ כשיצא לאור העול' קנה הרב הנ"ל את הספר הלז כי לא ידע מקודם
 מה שמו וכשבא הבעש"ט אליו וראה שהספר הנ[זכר] מונח על השלחן וכשפתח הבעש"ט
 את הפתח אמר ספר פסול מונח על שולחןך ושאל הרב איזה הוא והראה עליו באצבע
 וזה הי' ספר ח[מדת] הי[מים] ולקחו סמרטוט בזוי' וכרכהו אותו ונתנו אותו תחת השלחן".

כבר העירו על הצד הבעייתי של עדות זו, שהרי פטירת רבי אליעזר מאמשטרדם היתה
 בשבת בראשית תק"ב, ואילו ספר חמדת ימים כבר הופיע בדפוס משנת תצ"א, ואם כן
 כיצד דיברו על הדפסה חדשה של ספר עלום שם באותה שנה? אך מסתבר שהכוונה
 למהדורת זאלקאווא שאכן הופיעה באותה שנה. עם זאת, אף שקשה לדייק בספר שבחי
 הבעש"ט, הרי בכל זאת הסיפורים שבספר הם בדרך כלל אמיתיים ולכן כמעט ברור שגרעין
 הסיפור נכון הוא, וספר חמדת ימים פסול הי' בעיני ראשי החסידות. וכאמור, אין לך עדות
 גדולה מאי הזכרתו של הספר ברוב ספרי החסידות המרכזיים.

בנוסף לכך מצינו עדויות מאוחרות על פסילת הספר בעולם החסידות, ולמעט תמיכות
 בודדות ומסוייגות לספר, כמעט ולא שמענו גם בדורות האחרונים שימוש בספר זה. ידועה
 דעתם של חצר זידיטשוב וקאמארנא נגד ספר זה¹⁵. כמו כן בספר "דרכי החיים" מרבי
 יוסף מו"ץ בטשעהרין "נין ונכד לרבי אברהם ראבינצקער מתלמידי הבעש"ט", שהשתייך
 כנראה לחוגי חסידות טשערנאביל, כותב בהקדמתו¹⁶: ובדורות שלפנינו רבים בני עמינו
 נתפרצו לרוץ אחר הצבי שבור ימ"ש ורבים מתלמידי בלעם הרשע חברו חיבורים ע"ד
 הקבלה... וכמו ספר חמדת הימים אשר רבים טעו וזנו אחריו וכבר נודע ומפורסם שהוא

13. "חמשה מאמרות" ירושלים תשמ"א מאמר משיב מפני הכבוד עמ' קנ"ג ואילך.

14. מהדורת ראובן מס סי' לח עמ' 132.

15. ראה במבוא לספר מקדש מלך שבהערה 11.

16. עמ' ו קטע המתחיל הכת הד'.

תלמיד צבי השבור כי בתחלת הספר מתחיל מאורות נתן סביבות עזו ומרמז שמו נתן העזתי ימ"ש ונמח זכרו אשר ידוע שהיו תלמידו[!]. וגם עכשיו נתפשטו הרבה תפילות מספר חה"י [חמדת הימים] ימ"ש כמבואר בסידור בית רחל והמעתיק תפילות לא ידע כי בנפשו הוא. יש להניח שדבריו לא נכתבו בחלל ריק, אלא בוודאי הוא משקף את הרקע החסידי ממנו בא.

נח"ח 1234567

מקור מאוחר¹⁷, מוסר שמועה על הרה"ק מבארדיטשוב ויחסו השלילי לספר: "היה בבארדיטשוב איש א' בשמו ר' יהושע... פ"א הי' ר' יהושע חולה מוטל במטה והלך הבא"ד [=הרב מבארדיטשוב] עם בית דינו לבקרו וראה את ס[פר] חה"י [חמדת הימים ?] מונח על שלחנו ועמד הרב מבא"ד [=מבארדיטשוב] ולקח הס[פר] וקרע הטאוולין¹⁸ מעליו והשליכו לארץ"¹⁹.

בדורות הראשונים של חסידות חב"ד, לא ראיתי שום התייחסות מפורשת לספר. עם זאת לדעתי, ההתעלמות המוחלטת מהספר - למרות שציטוטים ממנו מובאים באופן תדיר בספר "מקדש מלך", ספר שהובא אין ספור פעמים בחסידות - מעידה כמאה עדים שהספר הי' חשוב אצל רבותינו הק' אדמור"י חב"ד²⁰. אולם בדורינו בכתבי כ"ק אדמו"ר זצוקלל"ה מליובאוויטש מצאתי התייחסות מפורשת בשלילת הספר²¹.

מותר לשער שפסילת הספר בעיני גדולי החסידות היא שהביאה לכך שנעצרה התפשטות הספר ביהדות מזרח אירופא, שהרי בדרך כלל באירופה²² - החסידים, היו בעיקר אלו שהגו בספרי מוסר המשולבים במחשבת ומנהגי הקבלה²³. ספרים מסוג זה הודפסו הרבה לצורך

17. "כתבי הר"י שו"ב" עמ' קכד אות כד.

18. =הכריכה.

19. וראה עוד עדויות על שלילת הספר בספר "חמשה מאמרות" שבהערה 13.

20. לעומת זאת ספרים אחרים שיצאו עליהם ערעור או פקפוק, כן הובאו בחסידות חב"ד, כגון "חמדת צבי" מר' צבי הירש חאטש על תיקו"ז; "אור ישראל" (ראה עליו להלן בפנים) ועוד. דיון ארוך בגישת אדמור"י חב"ד ביחסם אל הספר הנ"ל ראה בקובץ "הערות וביאורים" אה"ת ניו יארק גליונות תתל"ג עמ' 80, תתל"ד עמ' 86, תתל"ה עמ' 158, תתל"ו עמ' 70.

21. ראה אגרות קדש ח מכתב ב'תסט. וב"הערות וביאורים" גליון תתל"ט עמ' 88 בשלילת הספר [אולם צ"ע מעדות סותרת בשמו בגליון תתל"ה עמ' 157].

22. אך בקהילות הספרדיות ספרות כזו היתה נפוצה ביותר.

23. חלוקה מגובשת זו גברה יותר עם התייחסות הרשמית של ישיבות הליטאיות, אך לפני עידן זה דומה שאין הבדל בין חכמי ליטא לחכמי פולין בתחום זה. מן הראוי לציין שגם בחוגו של הגר"א השתמשו בספר חמדת ימים. נודע שהחיי אדם מביאו (כלל קמג, סימן כ כלל קמד סימן כג). ויש לציין לעוד חכם מחוגו של הגר"א שמביאו בהערצה מרובה (ולא נזכר בין מאספי אסיפות). בסידור שער הרחמים לרבי פנחס מפאלאצק תלמיד הגר"א כותב המחבר בהקדמתו (מהדורת ירושלים תשס"ג עמ' מח): "והעמדת בתפילת ימים נוראים פירוש חמדת הימים על אשמנו ועל על חטא בהפלא ופלא". וראה עוד עדות ע"כ במבואו של צוריאל עמ' 13 אות 29 מתלמידו של הגר"א. הר"ש מטולטשין. ועוד.

שימוש החסידים שנהגו לפי נוסח ומנהגי אריז"ל, כמו למשל ספר 'שערי ציון'²⁴ האוצר בתוכו תפילות נוסחאות לפי כתבי האר"י, שהי' בשימוש נרחב אצל החסידים²⁵ שנדפס הרבה ואומץ על ידם²⁶. ועוד כיוצא בכך²⁷.

האם מנהגי החסידים מקורם ושורשם בחמדת ימים?

²⁴הערות

מעתה עלינו לעיין במנהגי החסידים, האם אין השפעה גלויה או סמויה של חמדת ימים על תנועת החסידות? האם מקוריהם של מנהגים או נימוקי מנהגים אינם בחמדת ימים? לכאורה ניתן למצוא שפע של מנהגים שמקורם הראשון הוא בספר זה. ואכן ראינו לאחרונה במבואו של הרב צוריאל למהדורה חדשה של חמדת ימים²⁸ שמונה הרבה מנהגים חסידיים שנמצאים בספר, ובשל כך הוא מסיק שהספר התקבל אצל החסידים²⁹. אך כאמור אין זה נכון כלל והספר לא התקבל בקרב מייסדי החסידות. אולם מהו פשר המנהגים שמקורם משם?

במאמר שלפנינו נבאר ונברר הדבר בשני אופנים: המקור והשרש.

²⁵הערות

המקור: רוב מנהגי החסידים שמקורם כאילו בחמדת ימים מופיעים כבר בסידורי אריז"ל וספרי ליקוט של כתבי אריז"ל או מנסחי נוסחאות שונים³⁰ שהופיעו מאז הופעת

24. חיברו רבי נתן נטע הנובר, פראג תכב. ונדפס מאז פעמים רבות.

25. קיימת אף מהדורה (פרעמישלא תרע"ז) שהוסיפו בה את התיקון הכללי של מהר"ן מברסלב זי"ע.

26. ראה לדוגמא "מאמרי אדמו"ר הזקן הקצרים", קה"ת תשמ"א, עמ' תקפ"ו: "ויקרא הק"ש הכתובה בשערי ציון". ראה גם "מאמרי אדמו"ר הזקן ענינים" עמ' שג.

27. ספר דומה לחמדת ימים, אך מוגבל בהיקפו, הינו ספר "שער המלך" לרבי מרדכי אב"ד וויעלקוטש. הספר נדפס במהדורות רבות מאז הופעתו תקכ"ב.

28. ותמוה שקבע שם הספר "חמדת הימים", ולא חמדת ימים כשמו במהדורות הראשונות. רק במהדורת זלקאווא כינוהו חמדת הימים. בדרך כלל יש כאן אבחנה בין אשכנזים אירופאיים לבין ספרדים. גדולי אשכנז החל מיעב"ץ קוראים לספר חמדת הימים בה' ובדרך כלל בר"ת "ח"ה". ואילו חכמי ספרד קראו לו חמדת ימים ובר"ת "ח"י". יתכן שמהדורת זלקאווא השפיעה על הכתיב האשכנזי.

29. יש לציין לרשימה של "תפילות" שערך הגרתי"ל כ"ץ בספר "זיגד משה" עמ' רעד, שהשתגרו בקהילות רבות ונדפסו בסידורים שונים. באופן כללי ניתן להעיר עליהם שתי נקודות: א) פשוט שלא נלקחו ישירות מהחמדת ימים, אלא ברובם המכריע מקורם הישיר הוא ספרי החיד"א בספרו עבודת הקודש שבהם קבע כמה יהי רצון שהתפשטו לסידורים שונים. ב) קשה לדעת מי קבע להכלילם בסידורי תפלה, ואין המדפיסים ברי סמכא להסתמך עליהם. נוסח תפלה אחד שנקלט בסידור בעל התניא אני דן בו בפנים.

30. במיוחד יש לציין לשני סידורי האריז"ל שהתקבלו במיוחד אצל החסידים ואף התחברו על ידם ובהשפעתם, סידור רבי שבתי מראשקוב תלמיד הבעש"ט, וסידור רבי אשר מרגליות מהקלויז בבראד שהתחבר בעקבות סידור רבי שבתי כמבואר בהקדמה. לשני סידורים אלו היתה השפעה רבה על הספרות החסידית, ובהם נהגו החסידים להתפלל. בסידורים אלו נוספו מנהגים רבים שיתכן לזקפם לחמדת ימים. אך לעומת זאת דוקא בסידור האריז"ל הסתמי שנדפס בזאלקאווא תקמ"א, ושלא התקבל כל כך אצל החסידים, כמעט

חמדת ימים והתפשטות תנועת החסידות והתגבשותה, וכמעט ברור שהחסידות לקחה את מנהגיה בתיווכי סידורי אריז"ל ולא מהספר חמדת ימים עצמו, ואף ספק אם בכלל עיינו בספר ההוא.

השרש: מתוך בירורים שונים וגם ממה שמתברר בעליל להלן במאמר שלפנינו ממקורות חדשים, מתחנן ¹²³⁴⁵⁶⁷ספר חמדת הימים אינו אלא ליקוט בלבד, וכמעט שאין בו דבר מקורי. ואף במקומות שכותב על מנהג שהוא בעצמו מחדשו ושמע כך ממורו, הרי תוך חיפוש מתברר שכבר קדמו מחבר אחר, ואינו אלא כמעתיק מספר לספר בלי לייחסו למקור ואף לייחסו לעצמו³¹. ואם כן, כל המנהגים שיוחסו עד כה לחמדת ימים בטעות יוחסו אליו,

ולא מצויה השפעת חמדת ימים! במאמר שלפנינו יתברר שגם בסידורים אלו לא מחמדת ימים נלקחו הדברים אלא ממקור החמדת ימים. כנגד זה, בסידור "משנת חסידים" שנדפס על פי ספר משנת חסידים, אך לא על ידו, וסידור "חסד לאברהם" לרבי אברהם טוביינא (איזמיר תקכ"ד), שקדמו לסידורי אריז"ל שהוזכרו לעיל, מצטטים את חמדת ימים כסמכות מקובלת כמעט בכל דף ודף, אך השפעתם על החסידות כמעט ולא קיימת.

31. מכיון שהמאמר בעיקרו נועד לברר את יחס החסידות לספר ולא בירור כללי על הספר, אך מאידך נחוץ לברר את רקע הספר, אכתוב הדוגמאות לכך בהערה. בכלל, גליתי שחלק גדול של הספר "קרבן שבת" לרבי בצלאל מפרעמיסלא מחברו של "עמודיה שבעה" - שנדפס לראשונה דיהנפורט תנ"א (ארבעים שנה לפני הדפסת החמדת ימים), עשה את דרכו לתוך החמדת ימים, ופרקים שלימים שבחמד"י אינם אלא ציטוטים נרחבים משם. ראה בפרק ג' בפרק אודות ערוב שבת עמ' כו, ג (בדפוס קושטא מצוין הדף - כא, בטעות) קטע המתחיל ועוד, שהכל לקוח מדברי הקרבן שבת פרק יא ש"ב יתבאר עירובין ותחומין". ואף המבואר בחמדת ימים (בדף כז א) בשם מורו - משם הוא: "וזהו ג"כ טעם שמודיעים לגר איסור תחום שבת כי אחרי צאתו מכלל החיצונים אל הקודש פנימה יאותה לנו להודיע תחום שבת לבלתי יאחזו כצפורים האחוזות בפח המוקש כאשר בתחילה. ורמז זה פי' מורי זלה"ה במעשה דאלישע בן אבויה שא"ל לר"מ חזור לך א"ל למה א"ל כאן תחום שבת א"ל מנין את ידע מטלפי סוסי שכבר הלך אלפים אמה א"ל וכל הדא חכמתא אית בך ולית את חזור בך וכו' כי מצא ר"מ להשיגו כי אחר שהזהירו שלא להיכנס בגבול הרשעה א"כ מדוע אתה מקשה עורף לשוב אל ה". ודבר זה מחידושו של בעל קרבן שבת: "וזהו ג"כ לדעתי סוד שהיו מודיעין לגר איסור תחום שבת... כי אחר שיצא מכלל החיצונים לקדושה אין ראוי לו לצאת חוץ לתחום ולהכניס נפשו שם כמתחילה. וזהו ג"כ סוד אלישע בן אבויה בגמ' דחגיגה שהלך ר"מ אחריו ושיער אלישע בעקבות סוסיו תחום שבת ואמר לר"מ חזור ע"כ תחום שבת וא"ל לר"מ אף אתה חזור בך וכו' וקשה מאי אף אתה חזור שהרי החזרתם אינם שווים שחזרת ר"מ שלא יצא חוץ לתחום וחזרה שאמר ר"מ לאחר ה' כוונתו לאחר ה' כוונתו שיתחזר למוטב. ועם מה שכתבתי יובן כי אחרי שיציאה מן התחום הוא גורם ליכנס לסומא ולכן ששמע ר"מ שאחר הזהירו על זה וא"ל א"כ אחרי שנפשך יודעת שאין להכניס בטומאה אף אתה חזור לקדושה". דברי החמ"י הם איפוא כמעט העתק מדויק של הקרב"ש רק שהוסיף כמה מליצות אופייניות ("יאחזו כרים האחוזות בפח המוקש" וכיו"ב), כאשר פירוש אחד הוא מביא בסתם ופירוש אחר מייחס למורו! גם פרק ה' שבחמדת ימים ברובו לקוח מספר קרבן שבת פרק יב סוד תוספות שבת ואף שם מייחס פירוש אחד למורו למרות שכל הפרק לקוח משם. בחמד"י עמ' ל"ו ד' כותב: "ומורי ז"ל הי' אומר אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף אשר חכמים הגידו כי בימי המעשה מתקרב השי"ן של שבת אל אותיות ק"ר באלפא ביתא ונעשה שקר ובשבת מתחב[ר] לאמ[ת]ת] והסוד אם תשיב משב[ת] ר"ת אמת ועל זה נאמר אימתי ראוי שתצמח האמת דהיינו שביתת השבת בעת שמזל צדק משמים נשקף וכ"כ למה מפני שע"י כך גם ה' יתן הטוב וארצינו תתן יבולה לפי כל המזלות האלה המה מורים על כל הרעות רעב הבא לעולם...". ובקרבן שבת בפרק האמור, עמ' ס' ב מביא הענין של קירוב השי"ן

בחול לאותיות ק"ר ובשבת מתחבר לאמת מהזהר. והראשי תיבות אם תשוב משבת רגליך - אמת, מביא בשם מגלה עמוקות. ועל כך מוסיף: "ונ"ל שזה שא[מר] הכתוב אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף ו"ל אימתי הוא ראוי שתצמיח האמת דהיינו שיתחיל השבית[ה] של שבת בע"ש ולמחרתו שעי"ז תצמח האמת בעולם בזמן שמזל צדק משמים נשקף... וא[ם] [ת]אמר כ"כ למה, ואומר הכתוב גם ה' יתן הטוב וארצינו תתן יבול[ה] ור"ל לפי שהמזלות האלה הם מורים על כל הרעות והרעב בא לעולם... וכמו"כ המבואר בחמד"י פ"ב עמ' טו, בד"ה וכתב אודות השחזת הסכין - הוא מקרב"ש פ"א ס"ז. והמבואר שם ג' עמ' כא, א קציצת הצפרנים לקוח מקרב"ש פרק ה סי' ב. והמבואר שם בעמ' כד, א ואילך - הוא בקרב"ש פו סימן ה. והמבואר בפ"ג עמ' כו, ג (בדפוס קושטא נדפס בטעות דף כא) בקטע המתחיל וזה טעם ר"י בר אלעי - הוא בקרב"ש סימן ה. ועוד רבים..."

[ואין לומר שבעל הקרבן שבת הינו "מורו הידוע" של החמדת ימים, שכן ראה להלן בפנים ליד הערה 71, ששם דברי מורו הם רבי נתן שפירא הירושלמי! וכמו"כ כבר בדקו ומצאו שדברים שמייחס למורו הם דברי גדולי ישראל שונים. לדוגמא: במק"א הוא מצטט רעיון ממורו והוא ציטוט כמעט מילולי של ספר "הנותן אמרי שפר" לר' אליהו אבן חיים, הנודע בקיצור כראנ"ח, שנדפס כבר בוינציה ש"צ. הכוונה לדבריו בח"ג שבועות פ"ב הלכות מדברי "אמרי שפר" אמור, ואף שם מצטט חלק כדברי עצמו וקטע אחד מייחס למורו]. ואין לומר שכמה מורים היו לו, שהכיצד יש לו מורה שלפני שנת ש"צ ומורים שחברו ספרים בת"ס והוא חיבר ספרו קרוב להדפסתו, שנת תצ"א! נמצא שהיו לו מורים מלפני מאה שנה! ועוד, מדוע מצטט רק קטע אחד כמדברי מורו (ראה להלן הערה 34), והלא הכל לקוח מאותו מקור!

קטעים רבים של הספר "טור ברקת" זרועים אף הם על פני כל הספר, כאילו הם דברי המחבר. מלבד שכבר הוכיחו על קטעים נרחבים של ספרי "דרך חכמה" ו"דברי חכמים" של המגיד מהרי"ל פוחיבצר מפינסק שהועתקו בחמ"י. דוגמא מובהקת ומפליאה היא תיאורו של המחבר על ביקורו באשכנז ודברי תוכחה שהשמיע שם, ואינם אלא דברי ה"דברי חכמים" עצמו! בפט"ו, עונש מחללי שבת עמ' צג, ד מתאר החמד"י: "כאשר פשתה המספחת איסור מקח וממכר אשר הותר להם לרבים ממוכרי יין והשכר למכור לגויים יין בשבת בבית או אף חוץ לבית ועוברים בפרהסיא על איסור מקח וממכר ואיסור מדידה וחשבונות ובהיותי בערי אשכנז ראיתי שערוריה בענין הזה הרבה מאד לשוכרי האורגדות עיירות וכפרים מהמלכים והשרים ומוכרים לגויים בשבת ואנכי דרשתי על זה בקהל רב כיד ה' הטובה עלי ופי מלא תוכחות כי היו רשעים ערומים כי שמעתי באומרים לי כי מוכרים בכך מפני שפרנסתם תלויה בזה. אז אמרתי אליהם אוי לאזניים שכך שומעות... שיתו לבכם אשר חכמים הגידו כי כשרצה הקב"ה ליתן התורה לעשו לא רצו לקבל התורה משום דכתוב בה לא תרצח ומחיינו תלויה בו ועל חרבך תחיה וכו' א"כ איפה איככה יהיה לאדם מישראל היתר לחלל שבת משום מחייתו הלא אם היה היתר לעבור על דבר שמחיינו תלויה בו היה מקבל עשיו התורה ולא היה נזהר באותו הלאו... ומה גם פרוטה הנרווחת בשבת להם יאבד כל ממונם בא זה ואיבד את זה מפני עון חילול שבת והן כי לא יצליח כנודע מספרי הקדמונים כי ביום השבת הנהגת העולם הוא ע"י כוכב שבתאי והוא מחייב חורבן ושממה והמלאכות שיעשו ביומו לא יצליחו וכן אמרו בפיוטי הראשונים והצמיחה איננה מעלה ואמרו כי אף אשר אמר בשבת להיעשות בחול מזל היום מחייב לבלתי יצליח... ואין ספק שהשמדות והחרבנות שהיה במלכות פולין היה על עון חילול שבתות שהיה שם...". והנה דברים אלו כמעט כלשונם מופיעים בספר "דברי חכמים" (נדפס לראשונה המבורג, שנת תנ"ב) שער השבת פי"ד (מהדורת ירושלים תשל"ו עמ' פט) מדברי עצמו: "אין חילול שבת בפרהסיא גדול מזה והם אותם המוכרים משקים לגויים בשבת בביתם או אף חוץ לביתם ע"י עצמם כאשר נוהגים בזה היתר בכמה קהילות וישובים... והמתנצלים לומר שמוכרים לחלל שבת משום שפרנסתם תלויה בזה כגון שוכרי האורגדות עיירות וכפרים מהמלכים ושרים... וישים לבו מ"ש חז"ל שרצה הקב"ה ליתן התורה לעשיו ולא רצה כלל משום שכתוב בה לא תרצח ומחיינו תלויה בו. ואלו ה' היתר לעבוד על מה שמחיינו תלויה בו היה מקבל עשו התורה ולא היה נזהר באותו לאו... גם באנו להודיע להבהולים על ממונם לחלל שבת בשביל ממון שאותו ירויח לא יצליח בידו כמ"ש בספר עיקרים שביום השבת הנהגת העולם הוא

ומקורם בספרים שקדמו לו. עם זאת ברור שעדיין חשד השבתאות מוטל על הספר, שכן מצויים בו דברים שמקורם בשבתאות, ובצדק נפסל הספר לבוא בקהל החסידים.

להלן רשימה של מנהגים ורעיונות שנקלטו בקרב החסידים ושוברם בצדם. חלק גדול של הרשימה מתמקד בסיפור אדמו"ר בעל התניא, שכן סידורו הינו הסידור הראשון שנדפס בשנת תקס"ג לפי נוסח אריז"ל לפי מנהגי החסידים, ובדרך כלל, המנהגים שם משקפים את מנהגי כלל החסידים, ובמיוחד את הנוסחאות של סידורי בארדיטשוב שנדפסו על פי סידור ראדיזוול לפי פיקוחו של הרה"ק מאפטא, אך אם ידועה לי מסורה אחרת ציינתיה בהערות.

האם אדמו"ר הזקן בעל התניא מזכיר את ה'חמדת הימים' בשולחנו?

בשולחן ערוך אדמו"ר הזקן בעל התניא סי' רפ"ה ס"ב קובע אדמו"ר הזקן שלפי השיטה שיוצאים בקריאת שנים מקרא ואחד תרגום בלימוד פירש"י במקום תרגום, צריך ללמוד "ב' פעמים מקרא ובפעם הג' חוזר ולומד כל הפרשה עם פירש"י", דהיינו שכאשר יוצאים בפירוש רש"י אינו מספיק פעמיים מקרא אלא צריכים שלש פעמים מקרא.

ובקונטרס-אחרון סק"א מאריך רבינו לנמק את שיטתו עפ"י הוכחות מדברי הפוסקים: "לפי מה שכתבו הטור והאחרונים דנהגו כפירוש רש"י (ברכות ח, ב) בעטרות ודיבון - "שאין בו תרגום שצריך לקרותו שלשה פעמים"³² - אם כן אינו יוצא בפירוש רש"י... באותם פסוקים שרש"י אינו מפרש שם... בכל פסוק ופסוק יש כמה וכמה תיבות שאין עליהם פירוש רש"י... אלא ודאי דמיירי שלומד פעם הג' עם פירוש רש"י". ומציין לדברי מהר"מ מינץ סי' פ"ז. ומסיים: "וכן כתב בח"ה ח"ב פט"ו עיין שם".

לאיזה ספר הכוונה? בספר "מראה מקומות לקונטרס אחרון" להרי"ל ביסטריצקי ז"ל מפענח: "אולי כוונתו לחמדת הימים ח"א פ"ג". כלומר, שר"ת "בח"ה הכוונה ל"חמדת הימים", אך תוך שינוי הפנייה מ"ח"ב פט"ו ל"ח"א פ"ג", שכן בח"ב פט"ו אין זכר לנושא שנים-מקרא-ואחד-תרגום, אולם מקומו בח"א ח"ג.

האם אכן הכוונה לחמדת ימים?

ע"י כוכב שבתאי והוא לשון חורבן ושממה וכל המלאכות שיעשו ביומו לא יצליחו וכ"כ בזמירות רש"ל ז"ל והצמיחה אינו עולה... ובזרע בוך בהקדמה תולה ההריגות והחורבן שהיה במלכות פולין בכמה חטאים וא' מהם הוא על חילול שבתות".

הרי שדבריו הם העתק ה"דברי חכמים", אך מתארו כדברי תוכחתו באשכנז! [ופשוט שאין לומר שראה בספר הדברים, ואחר כך שכח מאיפה, שהרי כאשר כתב את הדברים בחמד"י משתמש באותן לשונות כבספר דברי חכמים]. מכל האמור ניתן לסכם שבמובן מסויים חלק א' של חמדת ימים אינו אלא ילקוט של ספרי אריז"ל בשילוב ספרי קרבן שבת, "טור ברקת", ו"דרך חכמה" ו"דברי חכמים". ויש הרבה להאריך בזה.

32. לשון התוס' בד"ה אפילו בביאור שיטת רש"י.

עיון בדברי חמדת ימים שם³³ מראה שלא יתכן לומר שהכוונה אליו. בחמדת ימים כותב: "ועתה תחזה כמה שגו בחוזה הסומכים על סברת האומרים שלימוד הסדר בפי' רש"י חשיב כמו תרגום כי הם לא באו לידי מדה זו אלא בהשכל לבותם פשוטן של דברים שטעם התרגום הוא לתרגם את הכתובים ולהבין במקרא ולזה יספיק פי' רש"י ע"ה והם לא ידעו כי לא יתכן טעם הדבר כפי פשוטו שאם כן למה יחזור ראובן שמעון לוי ג' פעמים וגם כשאין בו תרגום אנקלוס למה לנו לבקש תרגום ממקום אחר ולומר אותו בלי הבנה והשכלה כמו תרגום של עטרות ודיבון וכו' אלא עין המשכיל מבית ומבחוץ תצפנ"ו סוד התרגום וטעם שבו להשיג כח קליפת נוגה להעלותה אל הקדושה כאמור ולא יעבור מלקרות אותה שמו"ת ועל כוונה זו הזהירו חכמים... אר"ש ב"ן אל תהי לשון ארמי קלה בעיניך שבתורה ובנביאים ובכתובים מצינו שהקב"ה חלק לו כבוד וכו'. רצו בזה לשלול כי אין טעם התרגום בלבד לתרגם המקראות וזה יהיה סיבה להיות התרגום בעיניך ללמוד פירושי המקראות רק התבונן כי בתורה ובנביאים ובכתובי' חלק לו הקב"ה לכלול אותו בקדושת תורתו התמימה וירא שמי[ם] יצא ידי שתיהם ויקרא פי' רש"י והתרגום אם הפנאי מסכי[ם] ואם לא התרגום עיקר"³⁴.

33. שם קריאת הפרשה עמ' יו, ד.

34. יש לציין שחלק המכריע של פרק ג מורכב מציטוטים של ספרים שונים ומגוונים. ובכלל הסבר זה המדבר בחשיבות התרגום לעומת פירש"י מורכב מספר קרבן שבת ומספר טור ברקת לרבי חיים כהן. הקטע שציטטנו בפנים מורכב מדברי הקרבן שבת והטור ברקת בסי' רפ"ה אות א' וב': "אם למד הפרשה בפרש"י חשוב כמו תרגום וכבר נתבאר אצלי בפירוש דניאל משחז"ל אל יהא לשון תרגום קל בעיניך וכו' כי זה יהיה סיבה להיות קל בעיניו דמאחר אם קרה פירוש רש"י חשיב כמו תרגום לכן יהיה קל בעיניו לשון תרגום וילמד הפרשה בורש"י ויפטר כן אמר התבונן כי בתורה גם בנביאים גם בכתובים חלק לו כבוד ולכן מי שהוא ירא שמים ילמד פירוש רש"י ויקרא גם תרגום". ועל כך מסיים מדברי הקרבן שבת פ"ה סס"ג: "ונ"ל דאם א"א לו עכ"פ התרגום קודם לפירש"י מטעם שכתבתי". הרי נראה בעליל, שדברי חמדת ימים הם שילוב של ה"טור ברקת" ו"קרבן שבת".

אופייני הוא, שגם טעם למנהג שהחמדת ימים מביא בשם מורו אינו אלא דברי ה"קרבן שבת" עצמו: "ומורי ז"ל היה אומר שטעם ב' מקרא הוא נגד לחם משנה שירד לישראל בכל ע"ש כמ"ש ויהי ביום הששי לקטו לחם משנה וסמוכות שלו ממ"ש התוספות והרא"ש פ"ק דברכות דף ה' הביאו מדרש ספרי שצוה ר[ב]י את בניו אל תאכל לח"ם בשבת עד שתגמרו את הפרשה שדקדק בלשון הזהב לאמר אל תאכלו לחם לרמוז אליהם שקריאה נאמנה זו שנים מקרא הוא נגד לחם משנה כאמרו ומטעם זה המקדים לקרות הפ' שמו"ת בע"ש הרי זה משובח כי כן ילקטו לח"ם משנה הבקר אור יום... והן עתה רבים עמי הארץ וגם רבים מתופשי התורה נהגו לגומרה לכתחילה קודם אכילה בשבת והעלו על רוחם דמצוה מן המבחר לגומרה קודם אכילה בשבת מטעם מאמר הספרי שצוה רבי את בניו אל תאכלו לחם בשבת עד שתגמרו את הפרשה ולדידי אין מכאן ראי' שמצוה דוקא בשבת אלא שסימן מסר להם שקריאת ב' מקרא הוא כנגד לח"ם כמו שביארנו לעיל דלהכי דייק קאמר אל תאכל לחם בשבת שכשם שזוהרים לאכול לחם משנה בשבת ככה יהיו זוהרים לקרות שנים מקרא ולעולם כי המקדים בע"ש ה"ז משובח דוגמת לח"מ שירד בע"ש הבקר אור". והרי הדברים מקבילים ממש לתוכן ולשון ה"קרבן שבת" (מהדורת ווארשא עמ' כה, ב): "צא ולמד מה שמחולקים הפוסקים באיזהו זמן לקרוא שנים מקרא ואחד תרגום הביאום הטור והב"י סימן רפ"ה לפי מה שכתוב דרך המוסר הוא דוקא

בגלל ההוכחה הדומה בלשונה - "למה יחזור ראובן שמעון לוי ג' פעמים וגם כשאינ ¹²³⁴⁵⁶⁷בו תרגום אנקלוס למה לנו לבקש תרגום ממקור אחר... כמו תרגום של עטרות ודיבון" - ללשון אדמו"ר הזקן "דנהגו כפירוש רש"י (ברכות ח, ב) בעטרות ודיבון -"שאינ בו תרגום שצריך לקרותו שלשה פעמים" - הסיקו שאכן דברי החמדת ימים הם הם דברי רבינו הזקן בעל התניא; אך לאמיתו של דבר פשוט שהחמדת ימים מדבר מענין אחר לגמרי. הוא טוען כאן נגד עצם השיטה שיוצאים בפירוש רש"י במקום תרגום מכיון שפירוש רש"י יותר מובן מאשר התרגום. שכן, מכיון שרואים שבמקום שאין תרגום יש לומר המקרא פעם שלישית, הרי מכאן הוכחה שאמירת התרגום אינה בשל הבנה טובה, כי איזו הבנה מיתוספת בקריאה נוספת של המקרא גרידא? על כרחינו איפוא לומר שסגולתו של התרגום היא בגלל עצם מהותו כחלק ממסגרת הכתובים כמבואר במדרש שהביא בשבח ארמית. ואכן כן - לדעת חמדת ימים - הוא נכון עפ"י הקבלה, שנחוץ לקרותו בתרגום דוקא ולא בפירוש רש"י, וממילא אין להשוות פירוש רש"י לקריאת תרגום. אך בפסוקים שאין בהם רש"י אין החמדת ימים מחייב לקרות שלש פעמים מקרא.

אולם אדמו"ר הזקן בעל התניא מדבר מענין אחר לחלוטין, לדבריו אינו בא להכריע נגד שיטת הראשונים שיוצאים עם פירוש רש"י, אלא להיפוך, הוא מכריע שהעיקר כשיטה שאכן יוצאים בפירוש רש"י, אלא בא לקבוע שבלימוד רש"י אינו מספיק פעמיים מקרא מכיון שישנם הרבה פסוקים ותיבות שאין עליהם רש"י וממילא הרי זה כאותם הפסוקים שאין עליהם תרגום שצריכים לחזור המקרא פעם שלישית. אך בדברי החמדת ימים אין זכר לכך שבמקרה שכן קוראים פירוש רש"י שאין יוצאים בפעמיים מקרא, וממילא ברור שלא לחמדת ימים כוונת רבינו הזקן.

[אוצר החכמה]

בערב שבת... ששנים מקרא הוא נגד לחם משנה וזה היה בבוקר ולכן המקדים בערב שבת הרי זה משובח... והנה התוס' והרא"ש בפרק קמא דברכות דף ה' הביאו מדרש ספרי שציוה רבי את בניו אלא תאכלו לחם בשבת עד שתגמרו הפרשה ומזה רצו ללמוד דמצוה מן המובחר לגמור קודם אכילה... אבל אם ידקדק בדברי רבי שאמר אל תאכלו לחם ולא אמר סתם אל תאכלו נראה שכוונתו למה שכתבתי שקריאת שנים מקרא היא נגד לחם משנה עד שתקראו שנים מקרא כי כוונה אחת להם וא"כ אין מזה ראי' שמצוה דוקא בשבת אלא שסימן מסר להם שהלחם משנה הוא נגד הקריאה וכשם שנזהרים לאכול הלחם משנה בשבת ככה נזהרים לקרוא שנים מקרא ואחד תרגום ולעולם צריך להקדים". הרי שהן הקטע שכותב בשם מורו והן הקטע שמיחס לעצמו ("ולדידי") - הם הם כהווייתם דברי הקרבן שבת רק שחמדת ימים שוור כמה פסוקים ומליצות ומותח את הרעיון היסודי בלי להוסיף בתוכן הענין, כאשר הסגנון המקורי של הספר ממנו לקח הדברים נשאר על כנו. עוד שם בפרק ההוא מאריך החמדת ימים לבאר מדוע כתוב בכתבי אריז"ל: "ומטעם האמור תשכיל טעם מה שכתב מהרח"ו ז"ל בשם רבינו האר"י זלה"ה שאין לקרות התרגום בטעמים וכתב שלא נגלה אליו סוד הדבר ואני הולך רכיל ומגלה סוד...". ומאריך לתת טעם על פי קבלה. ואני הולך רכיל ומגלה סוד שכל הטעם לקוח תוך שינויים קלים מקרבן שבת פ"ה ה', ואף הביטוי "אני הולך רגיל ומגלה סוד" - לקוח משם: "ובזה תבין מ"ש רבינו האר"י שאין לקרות התרגום בטעמים וכ' מהרח"ו שרבו האר"י לא גילה לו סוד זה ואני הולך רכיל מגלה סוד לפע"ד..."

למי הכוונה? בינתיים לא מצאתי למי הכוונה, אך יש לנו "ידיעת השלילה". דיים הדברים שכתבנו לקבוע שאין הכוונה לספר דידן.

אמירת שיר השירים בערב שבת

במבואו לחמדת ימים³⁵ מציין מנהג נפוץ זה כחידושו של החמדת ימים שמאריך בענין מנהג זה בחלק א פרק ה³⁶. אולם פשוט שאין מקורו בחמדת ימים. המקור כנראה התחיל בצפת³⁷, אך כבר הובאו בספרים שנים רבות לפני פירסום חמדת ימים בדפוס.

כבר בספר "קיצור של"ה" לרבי יחיאל מיכל אפשטיין, שנדפס לראשונה בפיורדא תנ"ג, כותב על כך כדבר הפשוט. ב"מסכת שבת" בתוך דיני טבילה כותב "ואחר כך יאמר שיר השירים כולו"³⁸.

'אנא בכח' בין מזמורי קבלת שבת לפיוט לכה דודי

בסידור אדמו"ר הזקן, וכן הוא ברוב סידורי החסידים שראיתי³⁹, כתוב שיש לומר "אנא בכח" בין מזמור הבו לד' בני אלים לבין פיוט "לכה דודי". המקור הישיר הוא מסידורי אריז"ל של רבי אשר ורבי שבתי מראשקוב.

אך מה מקורם של הסידורים הללו?

במקורות מסויימים⁴⁰ מציינים לפרי עץ חיים שער השבת פרק ו ופרק ח, שמרמז שם לכוון "בז' קולות שם מ"ב אב"ג", ואנא בכח עם השמות אב"ג ית"ץ מכוונים לשם מ"ב כידוע; אך הרי רמז על כוונת שם מ"ב אינו מקור על חיוב אמירה, ועדיין נשאלת השאלה איפה מופיע המקור לאמירה זו?

35. מהדורת צוריאל עמ' 21 אות ט.

36. עמ' לח ואילך.

37. במנהגי ר' אברהם גאלאנטי (נדפס בסדרת "הנהגות צדיקים" ח"א עמ' סה) אות כח: "יש נוהגין להקבלת שבת... קורין שיר השירים...".

38. ואין תח"י את ה"תיקוני שבת" המקורי וכנראה שגם מופיע שם, ומשם לקחו בעל קיצור של"ה.

39. כגון סידורי ברדיטשוב, סידור מונקאטש וכיו"ב.

40. ראה לקוטי מהרי"ח שמציין בלי הסתייגות שמקורו בפע"ח, אולם בדרכי חיים ושלוש מנהגי האדמו"ר הרח"א ממונקאטש בעריכת הרב יחיאל מיכל גאלד, מונקאטש ת"ש עמ' קי הערה שעג מציין שהוא "נובע מפרע"ח שער השבת פרק ו' שנזכר ברמז". ובפירוט יותר בפרק ח' שם. וכן הוא בכנפי יונה ח"א פרק צו. והנה מה שמציין שאינו בשער הכוונות אפילו ברמז, אינו נכון שהלא גם שם (ענין מזמור הבו, מהדור' אשלג עמ' מד) כתוב: "והוא ענין שם מב... ונודע שם בן מב דיצירה הוא אביגת"ץ כו' היוצא מר"ת אנא בכח". ואדרבה שם מזכיר שם אנא בכח. לעומת זאת, מה שמציין שאינו בסידור אריז"ל זלקאווא תק"מ - נכון הוא שאינו מזכיר במפורש הוראת אמירתו. אך מה שמציין שאינו בסידור רבי אשר - אינו נכון, שכן בעמ' רל אחרי המזמור מציין הוראת אמירתו: "אנא בכח".

המקור שלפני סידורי אריז"ל אלו שראיתי בינתיים הוא לכאורה החמדת ימים⁴¹: "יתן בקולו קול עוז לאמר המזמור לדוד הבו לה' וכולי בנועם קולות ובקדושה יתירה ואחריו יאמר נוכח אנא בכח ויכוונם מחולקים כמשפטם כנודע".

אך לאחר החיפוש מתברר שמקורה הוא ב'קיצור של"ה' לרבי יחיאל מיכל אפשטיין: "ואחרי שיאמר ו' מזמורים אלו קודם שיתחיל לכה דודי יאמר תפילת של ר' נחוניא בן הקנה אנא בכח".

פיוט לכה דודי: שבת - ברנה; יום-טוב - בשמחה

בנוסח אדמו"ר הזקן בעל התניא בפיוט לכה דודי בבבא האחרונה, בואי בשלום, מוסיף לנוסח מלת "ברנה" ומציין בסוגריים שמלת "בשמחה" נאמרת רק ביום-טוב. אולם בנוסח המקורי שבסידור של"ה דפוס ראשון (משנת תע"ז), הלקוח מתיקוני שבת של רבי אברהם ברוכים, הנוסח הוא "בשמחה ובצהלה" לכל שבת בלי הוספת מלת "ברנה". מלת "ברנה" מופיעה במשנת חסידים⁴², אך מהו המקור להבדל שבין יום טוב לשבת ביחס למלת "בשמחה"? נכון אמנם שכך מופיע בסידורי אריז"ל של רבי שבתי מראשקוב ובסידור רבי אשר, אך מניין שאבו הם הבדל זה?

בספר 'שלמי חגיגה' לרבי י.י. אלגאזי, בדיני סדר תפילת ליל שבת בהגהות המגיה רבי אברהם חיון⁴³, מייחס את הדבר לחמדת ימים: "וכתב בספר ח[מדת] י[מים] דבשבת יאמר בואי לשלום עטרת בעלה וגם ברנה וביום טוב יאמר גם בשמחה והאומר בשבת שאינו יום טוב וגם בשמחה טועה, עיין שם"⁴⁴.

ברם האמת היא שאין חמדת ימים המקור לחילוק זה, ומקורו בספר 'מחברת הקדש' שער השבת⁴⁵: "לכה דודי לקראת כלה וכו'. הרב ר' חיים זלה"ה [ויטאל?]...⁴⁶ בשבתות הי'

41. ח"א פרק ה שיח השדה עמ' מג, ג.

42. מסכת תוספות שבת פרק ח, א.

43. סימן ב אות ג' בהגהה. מהדורת אהבת שלום תשנ"ח ח"ב עמ' ד.

44. עיין שם שחולק על כך על פי הספרי בפר' בהעלותך וביום שמחתכם אלו השבתות. עיי"ש. על שיטת אדמו"ר הזקן בענין ראה מה שבארתי בארוכה בקובץ "הערות וביאורים", ישיבת אהלי תורה גיו יארק, גליון תתעד עמ' 20.

45. צילום דפו"ר קארעץ עמ' ק'.

46. והנה לפי המקורות בכתאריז"ל משמע שהאריז"ל בעצמו לא אמר "לכה דודי" וכן המזמורים. ומכאן משמע שרח"ו הוא שהתחיל באמירתם. אולם יש להעיר על פליאה גדולה: ב"מחברת הקדש" הובא שרח"ו הי' אומר בבבא של מקדש מלך "ולא חמל עליך חמלה" במקום "והוא יחמול עליך חמלה". וכך כתב גם במשנת חסידים שם. ופלא גדול שאדמו"ר הזקן בעל התניא שקיבל את הכרעת המשנת חסידים לא קבע כך בנוסחתו, אלא השאיר את הנוסח המקורי? אולם בהגהת הר"י צמח שבפע"ח אכן אין שם מאומה על ולא חמל, וכנראה זהו מקורו של אדמו"ר הזקן.

[אוצר החכמה]

אומר ברנה ובשבתות של י"ט הי' אומר בשמחה". ומכאן כנראה שאבו סידורי אריז"ל נוסח זה⁴⁷, ואין איפוא החמדת ימים מחדשה של הבדל זה.

ויתר על כן: המקור הראשון לדבר הוא בדברי הר"י צמח בהגהות פרי עץ חיים⁴⁸: "יאמר לכה דודי... גם ברנה ובצהלה ובשבת וי"ט יאמר גם בשמחה⁴⁹ וכל זה היה נוהג הרח"ו ז"ל וכן אמרו לי החברים".

אמירת כגוונא

במבואו למהדורה החדשה של חמדת ימים, מציין העורך, שאחד המנהגים שמקורם בחמדת ימים הוא מנהג אמירת קטע שבזהר בפרשת תרומה⁵⁰ המתחיל "כגוונא" לפני "ברכו" בליל שבת.

כבר ציינו אחרים שמקור המנהג הוא בסידור אריז"ל לרבי אשר מבראד⁵¹: "יש לומר קודם ברכו מאמר זה הוא בזהר פ' תרומה". לכאורה זהו המקור הראשון שבו מופיע בדפוס כל הקטע שבזהר ומעיר על אמירתו לפני ברכו⁵². אך באמת מצאתי בסידור אריז"ל מכתב-יד

47. אולם תמיהה גדולה עולה כאן ביחס למשנת חסידים שעפ"י דברי ה"מחברת הקדש" קבע בספרו שבשבת יש לומר "ברנה", אך אינו מזכיר בספרו שביו"ט יש לומר "בשמחה". וצריך עיון גדול פשר השמטה זו.

48. שער השבת פ"ח מהדורת אשלג עמ' ת אות א.

49. כלומר ובשבת שהוא גם יום טוב.

50. ח"ב קלה, א.

51. נדפס לראשונה לבוב תקמ"ח. תיקוני שבת צילום דפו"ר עמ' רלד.

52. ובספר "פרדס המלך" עמ' קכב מציין למה שהתפרסם בצפונות גליון ט"ז עמ' קא מכת"י מחזור ראבי"ה של הרב אליקים געציל מלובר עמ' 52: "אמירת 'כגוונא' אודיע בשער בת רבים מה ששמעתי מפיו הקדוש החסיד רבי דוד לייקוש מק"ק באר מתלמידיו של רבי ישראל בעש"ט זצ"ל ממעזיבוז והוא הי' אחרון התלמידים שעודנו חי בדורי ובילדותי נתאכסן ר"ד הנ"ל בבית אאז"ל הגאון מוהר"ר אהרן אב"ד ק"ק לובר וסיפר לנו שפעם אחת בא הבעש"ט לכפר אחד בערב שבת (עם ג' תלמידים) ולא היה לו עשרה להתפלל ערבית של שבת ואז אמר הנוסח "כגוונא" הכתוב בזהר במקום ברכו יען שמסיים שם המאמר כדין שירותא דצלותא לברכא לה בחדזא בנהירו דאנפין ולומר ברכו כו" ע"ד שנדפס בסידורים אחר תפילת י"ח לשון האגדה שאומרים במקום ברכו וקדיש וקדושה כו". אולם אם כן מה טעם לומר כך בכל תפילה גם כשיש מנין? ברם יתכן שהכוונה שאז הוסיף הקטע של שאינו נאמר אלא ביחיד: "ולומר ברכו את ה' המבורך את דיקא דא שבת דמעלי שבתא..." קטע זה הינו תמצית של כמה דפים בזהר תוך דילוגים שונים, ואינו מיועד אלא להתפלל ביחידות. בינתיים לא מצאתי קטע זה בשום מקור לפני סידור אדמו"ר הזקן בעל התניא. ויתכן שהסיפור ההוא קשור לאמירת קטע זה ולא לכל ה"כגוונא" שאינו שייך למתפלל בלי מנין דוקא.

עוד מציין שם המובא בספר ילקוט אוהב ישראל חלק המנהגים בהגהה לאות נ"ג בשם הרה"ק רבי אברהם שמעון הלוי הורוויץ מזעליחוב זיע"א שהרה"ק המגיד הגדול ממעזריטש זיע"א חילק אמירת כגוונא בעש"ק ואמירת לדוד ה' אורי בחודש אלול בין תלמידיו, לחלק מהם ציווה לומר כגוונא ולא "לדוד" ולחלק מהם ציווה לומר "לדוד ה' אורי" ולא כגוונא, וסיים הרה"ק שמקובל בידו שהרה"ק בעל נועם אלימלך מליזענסק זיע"א לא היה אומר "כגוונא" והיה אומר "לדוד ה' אורי". והרה"ק בעל אוהב ישראל מאפטא זיע"א היה אומר כגוונא

שנדפס לאחרונה בצילום כת"י והוא נכתב ביאמפאלא בשנת תק"י ע"י ר' משה ב"ר יוסף מלובמילא, מופיע בדף האחרון (שלא במקומו) אמירת "כגוונא": "קודם תפלת ערבית של שבת..." הרי לנו מקור הראשוני מאמירה זו. אולם צ"ע אם זו הוספה ממחבר אחר או לא.

אולם חיפוש ועיון בספר חמדת ימים לא העלה שום הערה על אמירת קטע זה, ואיני יודע מאיפה הסיק כך העורך. ויש לציין, שבספר "אור ישראל"⁵³ כאשר כותב: "אחר קבלת שבת מתחילין להתפלל ברכו" מעתיק שם את כל הקטע של "כגוונא" מזהר.

אכילת דגים בשבת

במבוא של מהדורת צוריאל מונה את מנהג אכילת דגים בשבת בשלש הסעודות כמנהג שמקורו בחמדת ימים⁵⁴: "ומצוה להיות לו דגים לכל הג' סעודות". ובמקום אחר⁵⁵ כותב באופן כללי: "ומטעם זה נהגו לאכול דגים בשבת כי שם ריבוי הנצוצות לתקנם ולהעלותם בכח קדושת שבת ובחול יפרוש מהם כי אין בידינו כל כך כח להעלות".

מנהג זה מופיע אחר כך בכל סידורי אריז"ל, סידור אר"י זאלקאווא (תקמ"א), סידור רבי אשר מבראד: "יש לקנות דגים לכבוד שבת ולאכלם בכל ג' סעודות ובפרט בסעודה השלישית שהוא כנגד עינא פקיחא דאריך".

ובסידור רבי שבתי מראשקוב: "ויזהר לקנות דגים לכבוד שבת כדי לאוכלם בכל ג' סעודות ובפרט בסעודה ג' שהוא נגד עינא פקיחא דא"א אבל בחול".

מנהג זה אינו מופיע לא ב"שער הכוונות" וכן לא ב"משנת חסידים" וכן לא בפרי עץ חיים דפוס ראשון (קארעץ תקמ"ב), ואף שבפע"ח דפוס שני (קארעץ תקמ"ה) מופיע בסוגריים מנהג אכילת דגים בסעודה שלישית⁵⁶: "יש לעשות סעודה ג' בדגים כי הדג עינא פקיחא", אך על סעודות אחרות לא שמענו. אך עם זאת בוודאי שאין החמדת ימים הממציא של המנהג, שהרי מנהג אכילת דגים הי' רווח בישראל מקדמת דנא, וידוע הדיון בשו"ת צמח צדק (נדפס לראשונה אמשטרדם תל"ה) להפוסק הנודע רבי מנחם מענדיל

ולא לדוד ובמשך הזמן נשתרבו המנהג ברוב המקומות שאומרים שניהם. אולם לכאורה תמוה שהרי בסידור הרב אדמו"ר הזקן שבוודאי מקובל כך מרביתו, מופיע שניהם הן "כגוונא" והן "לדוד". ואולי לתלמידים מסויימים ציוה לומר שניהם? וצ"ע.

53. צילום דפו"ר פראנקפורט דיאדרה תסב עמ כקג, ג. על הספר זמנו והשפעתו ראה להלן ליד הערה 55.

54. ח"א פ"ח נז, א תחת הכותרת: "עונג שבת תקון לפגם" בקטע המתחיל והנה חיוב ענג שבת.

55. ח"א פרק א, עמ' ה, ג.

56. שער השבת פרק כב (מהדורת אשלג עמ' תמ"א).

מניקלשבורג⁵⁷: "פעם אחת היו הערלים מוכרי הדגים מייקרים השער לפי שראו שהיהודים קונים לכבוד השבת...". אך גם מקורו בקבלה קדם הרבה לחמדת ימים. המקור הראשון שראיתי הוא בדברי "החרדים" פרק לג בחומר עונשן של עריות: "לכן להשיב אותו הנפש למנוחה מצוה לאכול דג בשבת ובפרט בסעודה שלישית". מקור בכתבי אריז"ל מצינו ב"כנפי יונה" שנדפס לראשונה בקארעץ תקמ"ו⁵⁸: "וצדיקים בני תורה הצריכים מירוק מה דינם בדגים שבים...לפיכך מצוה לאכול דג בשבת ובפרט בסעודה שלישית שהיא עת רצון דווקא ועינא פקחא דלעילא משגחת בעולם דומיא דעין הדג דלית ליה גבינין ואפשר שיזדמן לו דג שנפש טהורה גניזא בו ויזכה להשיב אותה בקדושה". קטע זה מצוי גם בתיקוני התשובה של הרמ"ע מפאנו שכבר נדפס בוויניציה שנת ש"ס, פרק י.

במקורות אלו מוזכר שבכלל בשבת יש לאכול דגים ולא רק בסעודה שלישית. מקור יותר מפורט המדבר במפורש על שאר הסעודות הוא ב"אור צדיקים" לרבי מאיר פאפורוש⁵⁹: "מצוה גדולה היא לקנות דגים לכבוד שבת ולאכול בכל סעודה דגים ובפרט בסעודה שלישית וראיתי כתוב שאין לאכול דג בחול כי אין כח בחול להעלות הניצוצות"⁶⁰. ניכר איפוא שמהמקורות דלעיל שאבו סידורי אריז"ל וכן החמד"י. וסימוכין לדבר, שהרי דברי החמדת ימים ש"בחול יפרוש מהם כי אין בידינו כל כך כח להעלות" - מקורם מה"אור צדיקים".

[עוד מקור שבו מוזכר ענין זה שנים רבות לפני הופעת חמדת ימים, הוא בספר "דרך חכמה" להמגיד מהרי"ל מפוחאוויתש⁶¹ - שכבר הופיע בדפוס בשנת תמ"ג: "קצת הנהגות שבת ז"ל כתבי אריז"ל... יש לקנות דגים לכל הג' סעודות ובפרט לסעודה שלישית שהוא נגד עינא פקחא"⁶²].

57. סי' כח. וראה שו"ע אדמו"ר הזקן או"ח סי' רמ"ב ס"ז ובקונטרס אחרון שם סק"ד: "וגם מדרבנן אין טעם בדרך הנגלה שיתקנו דוקא דגים ומה שהזכירו דגים בגמרא היינו למצוה מן המובחר". וככה מצינו גדולי הפוסקים שנהגו כך. ואין הדבר צריך לפנים.

58. כוונות אריז"ל בעריכת הרמ"ע מפאנו ח"ב סי' קד מהד' מכון בני יששכר עמ' קפ"ז. על הספר ועריכתו, ראה במבוא שם.

59. עמוד התפלה סימן כח אות ו. ספר זה נדפס לראשונה בשנת תרמ"ט בווארשא. אולם מהדורה אחרת של הספר בשם "אור הישר" כבר נדפסה באמשטרדם בשנת תס"ט ושם בעמוד העבודה סי' טז אות ד גם מופיעים הדברים.

60. יש לציין גם לשל"ה מסכת שבת ד"ה וקראת "ומצאתי צריך לזהר בכל סעודה מג' סעודות שיהי' לו בשר ודגים".

61. נתיב הו' - השבת, פראנקפורט דאודר תמג עמ' יט.

62. לבירור מפורט ונרחב במנהג זה ומקורותיו ראה הקבלה - בתפלה בהלכה ובמנהג עמ' 486 ואילך, ולא הביא דברי החרדים כמקור הראשון בקבלה.

אמירת "זבדי" בראש חדש אחרי הלל

בסידור אדמו"ר הזקן בעל התניא אחרי הלל: "יש נוהגין לומר בראש חודש אחר הלל פסוק זה ואברהם זקן בא בימים וה' ברך את אברהם בכל. זבדי' ישמרנו ויחינו כן יהי רצון מלפניך אלקים חיים ומלך עולם אשר בידו נפש כל חי אמן". כמו כן מופיע מנהג זה בהרבה סידורי חסידים המתפללים בנוסח אריז"ל.

המקור הישר שממנו נלקח מנהג זה הינו סידורי אריז"ל רבי שבתי מראשקוב וסידור רבי אשר, והם שאבו את המנהג ממשנת חסידים⁶³: "ולמען יאריך ימים יאמר אחר ההלל בכל ראש חדש פסוק ואברהם זקן ב"א בימים ו"ה ב"ר א"ת אברהם בכ"ל ויכוין בז' של זק"ן נקודה שבא ובי"ת של ב"א נקודה קמ"ץ ודלת נקודה שבא במ"ם אחרונה של בימים כי היא מתחלפת בו באלף בית דא"ק בכ"ר ויוד הי' של הוי"ה נקודה היר"ד שבא והא קמץ והוא הניקוד עצמו דואו הא דהויה. נמצא שיכוין בשם זבדיה נקוד בניקוד יהב"ך שמספרו חסד ויאמר זבדיה ישמרנו ויחינו כן יהי רצון מלפניך אל-הים חיים ומלך עולם אשר בידו נפש כל חי אמן וכל זה יאמר שלשה פעמים". אך מאיפה לקחו המשנת חסידים, הרי לא מצינו הדבר בכתבי בפרי עץ חיים או שער הכוונות?

יש שטענו⁶⁴ שמקור המשנת חסידים הוא בחמדת ימים⁶⁵: "ולמען יאריך ימים על ממלכתו יאמר בר"ח אחר הלל פסוק ואברהם זקן באו בימים וה' בירך את אברהם בכל ויאמר זבדיה ישמרנו ויחינו כן יהי רצון מלפני אלקים חיים ומלך עולם אשר בידו נפש כל חי אמן ויאמר כך ג"פ". אך טיעון זה אינו מתאים לעובדות, שהרי ראשית, המשנת חסידים במהדורתו הראשונה קדם להדפסת חמדת ימים, המשנת חסידים הופיע לראשונה בשנת תפ"ז ארבע שנים לפני הדפסת הכרך הראשון של חמדת ימים, ושנית, אם עדיין נטען שראה את הספר בכתב יד, שהרי בזמן ההוא כל כתבי אריז"ל טרם נדפסו, קיימת הוכחות רבות שהספר חמדת ימים לא נגמר בכתב יד אלא סמוך להדפסתו⁶⁶, שכן הוא משלב בדבריו מספרים שרק נדפסו קרוב לימיו, ואם כן קשה להניח שספר זה שימש כמקור של חמדת ימים. להיפך, יש לשער שדוקא המשנת חסידים שימש כמקור לחמדת ימים.

אך באמת מצאתי את המקור שממנו שאב המשנת חסידים נוהג זה, והוא בספר 'מחברת הקודש' שהינו מהדורה של ספר הכוונות על פי "ליקוטי החברים", "ערוכה בכל ושמורה דברי המקובל האלקי מוהר"ר נתן שפירא", שנדפס בקארעץ בשנת תקמ"ב, וכעדות

63. מסכת ר"ח פ"ב מ"ז.

64. כך טוען הרב צוריאל במבואו.

65. ח"ב ר"ח פ"ג סגולה לאריכות ימים.

66. שהרי הרבה תקנות של רבי חיים אבולעפיא אב"ד איזמיר בזמן הדפסת הספר נבלעו בחמדת ימים.

התקנות נדפסו כנספח לספר חנן אל-הים בשנת תצ"ו באיזמיר אך נתקנו והתפרסמו באיזמיר לפני כן ואכמ"ל.

השער של דפוס ראשון: "נוסף עליהם כל פרטי הכוונות אשר בספר פע"ח לא נזכרים ובספר משנת חסידים בקיצור נאמרים כאן נמצאו הכל בביאור רחב מבוארים"⁶⁷, בשער ראש חודש⁶⁸: "מצאתי כתוב בספר ישן למען יאריך ימים תאמר בכל ר"ח בין שחרית למוסף היינו אחר הלל יאמר פסוק זה ואברהם זקן בא בימים וד' בריך את אברהם בכל זבדי"ה ישמרינו ויחיינו כן יהי רצון מלפניך אלקים חיים ומלך עולם אשר בידו נפש כל ח"י אמן וכן יאמר ג' פעמים".

[אולם את צורת הניקוד והכוונות המבוארת במשנת חסידים וחמדת ימים לא מצאתי במחברת הקדש, וכנראה שהחמדת ימים שאב הדבר ממשנת חסידים].

קידוש לבנה אחרי יום ז' בחודש

בסדר קידוש לבנה כתוב בסידור אדמו"ר הזקן בעל התניא: "עפ"י הקבלה אין לקדש הלבנה עד אחר ז' ימים למולד"⁶⁹. דבר זה אינו מופיע בפרי עץ חיים או בשער הכוונות, אולם הוא מופיע במשנת חסידים⁷⁰: אחר תפילת ערבית אם כבר עברו שבעה ימים מהמולד שהם כנגד כחב"ד חג"ת דז"א שמשם ולמטה מתחיל בנין נוקביה סוד הלבנה". אולם מתוך דיוק בלשון אדמו"ר הזקן מתברר שלשונו כאן אינה ממשנת חסידים אלא כמעט העתק מדויק מסידור רבי שבתי מראשקוב: "כתבו המקובלים ואיתא בר"מ [=ריעא מהימנא] אסמכתא שאין מקדשין הלבנה עד אחר ז' ימים למולד כי אחר ז' ספי' הזכר שהם כחב"ד חג"ת שם מקומה שבחזה יוצאת הנוקבא שהיא הלבנה וז"ס עטרת תפארת שאנו אומרים בברכה זו כי עטרת כתר הנוק' היא מאחורי ת"ת"⁷¹.

יש שטענו שמקורם של סידורי האריז"ל הוא בחמדת ימים⁷²: "וקבלנו מאת רבינו האר"י זלה"ה שלא לקדש הלבנה עד לאחר ז' למולד לעומת כחב"ד חג"ת דז"א אשר מהם ולמטה מתחיל בנין המלכות סוד הלבנה". אך למרות הדמיון בניסוח, הרי יש בסידור רבי שבתי תוספות בנימוק שאין בחמדת ימים, וברור איפוא שאין זה מקורו.

67. ופשיטא שכת"י של ה"מחברת הקדש" הי' לעיני בעל המשנת חסידים לפני הדפסתו כמו שאר כתבי אריז"ל.

68. עמ' מג צילום דפ"ר.

69. עצם המנהג מקורו בראשונים כפי שהביא הבית יוסף בשם הר"י ג'קטאליא. וראה על כך באריכות בספר גלגולו של מנהג בעולם ההלכה להרב יעקב גרטנר, פרק יב בו מבאר מקורות מנהג זה בפרוטרוט.

70. מסכת מוצאי שבת פ"א מ"ב.

71. בסידור רבי אשר מלבוש כתוב: איתא בר"מ פ' פנחס שאין מקדשין הלבנה עד אחר שבעת ימים למולד כי אחר ז"ס [=ז' ספירות] הזכר שם מקומו כחב"ד חג"ת ובחזה יצא הנוק[בא] וזהו פי' עטרת שאנו אומרים בברכת הלבנה.

72. ח"ב פרק ה עמ' כד, ב.

אוצר החכמה

נראה שסידור רבי שבתי שאב את התוספות לנימוק המבואר במשנת חסידים וחמדת ימים מדברי הרמ"ז שהביא ה"מקדש מלך" על דברי הרע"א מהימנא פר' כי תשא קפז, א⁷³ שלכך רמז בלשונו "ואיתא בר"מ [=רע"א מהימנא] אסמכתא" ושם אכן מפרש הרמ"ז את משמעות הברכה של עטרת תפארת עמוסי בטן כדברי סידור רבי שבתי.

אך הרי לשונו של סידור רבי שבתי דומה ל"חמדת ימים", האם בהכרח שלקחה משם? התשובה - לא. יש להניח בוודאות כמעט שאין החמדת ימים מנסחו המקורי של ניסוח זה וכדרכו לקח אותו משל אחרים, ואכן עלה בידי לחשוף את מקורו בסידור אריז"ל שבכתב-יד שאינו לפנינו, המצוטט בספר קבלה שהופיע כשלשים שנה לפני הדפסת החמד"י. לשון סידור אריז"ל מצוטטת בספר 'אור ישראל' לרבי ישראל יפה אב"ד שקלאב שנדפס בשנת תס"ב⁷⁴: "הובא בסידור האר"י ז"ל כתבו המקובלים שאין לקדש הלבנה עד לאחר שבעה ימים למולד כי אחר ז' ספירות שם מקומה כ"חב"ד חג"ת". ברור איפוא שלשון הסידור רבי שבתי תואמת בדיוק את לשון סידור אריז"ל שהובא שם, וברור שאכן מסידור כזה ציטט את דבריו ולא מחמדת ימים. ועוד שהחמדת ימים כותב "וקבלנו מאת רבינו האר"י זלה"ה", ואילו בסידור רבי שבתי כותב "כתבו המקובלים", וכך היא לשון אדמו"ר הזקן. אך בעוד שלגבי סידור רבי שבתי אני מסתפק אם שאב מכלי שני, דרך ספר "אור ישראל", או ישירות מסידור אריז"ל מסויים שהי' לפניו (וכך אכן נראה), הרי ביחס לחמד"י אין ספק שה"אור ישראל" מדבר מתוך קולמוסו, שכן, בחמדת ימים מצטט בדיוק שני קטעי זהר, הזהר פ' וארא ובפ' ויצא, המצוטטים בהרחבה ב"אור ישראל" שם⁷⁵!

אכילת פירות בט"ו בשבט

מנהג זה קיבל פרסום רב בספר חמדת ימים⁷⁶, שם הוא מאריך בסדר ערוך וארוך של אכילת פירות מסויימות בליווי אמירות שונות.

אולם מנהג זה כבר מופיע במג"א סי' קל"א סקט"ז בשם ה'תיקון יששכר'⁷⁷: "ונוהגים האשכנזים יצ"ו להרבות בו במיני פירות אילנות לכבוד שמו של יום". ב'נטעי גבריאל' אף ציין לספר 'ברכת אליהו'⁷⁸ שהדפיס שם קטעים מכתבי רבי משה חאגיז: "ממה שראיתי

73. עיין 'סידור דא"ח' לבעל התניא, מהדורת קה"ת, עמ' 641, ציונו והערותו של כ"ק אדמו"ר מהרש"ב נ"ע בנידון, ומציין לרמ"ז שם.

74. צילום מהד' פרנקפורט דאדורה הלכות ראש חדש ברכת לבנה עמ' קלד ג. הספר ערוך על פי סדר השלחן ערוך ע"פ סוד.

75. בספר "אור ישראל" שם מוסיף ומשלב הסברות וקטעי זהר נוספים, אך ברור בעליל שדברי זהר אלו ושייכותם לענין איחור קידוש לבנה אחרי ז' ימים מובן רק לאור המבואר ב"אור ישראל".

76. חלק ב עמ' קח ד ואילך.

77. לרבי יששכר סוסאן בן דורו של הב"י, נדפס בווינציה של"ט ושם בדף כב ב.

78. לר' אליהו מאולונוב. נדפס בוואנזבאק תפ"ח.

מרבתי וממורי הנז"ל [כנראה הכוונה למורו הרב מר זקנו רבי משה גאלאנטי. נ.ג.] שהי' נוהג בט"ו בשבט להרבות בברכות פרי האילן... והי' נוהגים לאכול טו מיני פירות... וכן מצאתי בשם האר"י ז"ל שהי' נוהג כסדר הזה".

לאמיתו של דבר מנהג זה כבר מופיע בסידורים אשכנזיים כמנהג אשכנזי קבוע. במחזור מעגלי צדק ⁷⁹ - כותב⁸⁰: "ולפי שיום זה הוא ראש השנה לאילנות מנהג לקנות כל אחד לביתו ביום זה מעט מכל פרי ופרי שימצא"⁸¹.

חלקו של החמדת ימים בהפצת מנהג זה הוא, בהבאת מנהג זה לקהילות הספרדים, שכן מכיון שמנהג זה הוא אשכנזי במקורו, לא נהגו כך הספרדים מעולם, ורק בעקבות דברי החמדת ימים, שהספרדים נהרו אחריו, התפשט המנהג בין הספרדים על פיו ועל פי סדרו. אך החסידים אינם נוהגים כלל לפי סדרו של החמדת ימים רק על פי הנוהג האשכנזי הקדמון.

אמירת הלל ערב פסח בעת אפיית מצות

מנהג אמירת הלל בעת אפיית מצה נהוג במיוחד בקרב רוב קהילות החסידים. בדרך כלל מציינים את המקור לדברי החיד"א ב"עבודת הקדש"⁸²: "נהגו לשוור בעריכת המצות ערב פסח הלל זכר להלל שהיו אומרים בעשיית הקרבן פסח". מקור נוסף של בן זמנו הוא סידור אריז"ל רבי שבתי ראשקוב⁸³: "נהגו חסידים ואנשי מעשה בעת לישת המצות אחרי חצות לומר הלל מצרי זכר לקרבן פסח כשהיו שוחטין אותו ישראל ואמרו עליו הלל".

לאחרונה ציינו⁸⁴ שהמקור הוא בחמדת ימים⁸⁵: "ויאחז צדיק דרכו אף אם הוא מאצילי ארץ ולא יתשל בה ויהיה שמח בעשייתה בקדושה ובטהרה להחזיק טובה וחינות למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלה בצאת ישראל ממצרים לעורר לבבו מבעוד יום לשמוח בישועת אלקינו ובקול ששון ובקול שמחה הן גומרים עליה את הלל כדרך

79. ראה "מעגלי צדק" מהדורת הררי קדש ירושלים תש"ס עמ' 5 על תאריכים שונים של הדפסת המחזור.

80. שם, סימן נח עמ' קנו.

81. במקור חיים לרבי יאיר בכרך בעל החוות יאיר מרבני וורמייזא מציין לכך בסי' תרפ"ו בשם מחזורי סביונטי, שהינו מהדורה שניה של מחזור מעגלי צדק.

82. מורה באצבע סי' ז.

83. ח"ג דף א' ע"ב כוונות לישת המצות.

84. ראה מאמרו של הרב גדלי' אבערלאנדער על מנהג זה ב'היכל הבעש"ט', גליון ב עמ' עב ואילך ובהערה

26-27.

85. ח"ג סדר קרבן פסח, פ"ה עמ' יט ע"ב.

שהיו עושים בהקרבת הפסח בבית אלקינו כמו ששינונו⁸⁶ שבעת שהיו שוחטים אותו היו קורין את ההלל ואם היו גומרין אותו שנו וישלשו ועל כל קריאה היו תוקעים והיה נעשה בצהלה ועל כן זכר למקדש יאותה לנו לגמור את ההלל בעת עשיית מצותו של מצה אשר היא נעשים בעת ובעונה הזאת זכר לקרבן פסח⁸⁷.

אולם לאמיתו של דבר המקור קדום יותר, ומשם כנראה שאבו החמדת ימים ושאר המחברים. בספר 'שירי הלויים' לרבי יצחק מוכיח אב"ד טרעבלאו וזסלב שנדפס לראשונה בלובלין שנת ת"מ כותב⁸⁸: "ואנשי מעשה נהגו לקרות הלל המצרי בשעת אפיית מצות מצוה זכר לשחיטת קרבן פסח⁸⁹".

תהי' שפ"ט

שפיכת יין בעשר מכות

עוד יש לציין, לנימוק ולשון אדמו"ר הזקן בעל התניא ב'הגדה של פסח': "באמירת דם ואש ותמרות עשן ישפוך ג' שפיכות ואין ליטול באצבע לשפוך כ"א בכוס עצמו ושפוך לתוך כלי שבור (ויכוון שהכוס הוא סוד המלכות ושופך מהיין שבתוכו סוד האף והזעם שבא ע"י כח הבינה, לתוך כלי שבור סוד הקליפה שנקראת ארור)". "באמירת עשר מכות ישפוך עשר שפיכות מהכוס עצמו כנ"ל (ויכוון בשפיכה גם כן כנ"ל), ומה שנשאר בכוס (נעשה סוד יין המשמח), לכן לא ישפוך אלא יוסיף יין". וכבר ציין כ"ק אדמו"ר זצוקללה"ה מליובאוויטש ב"לקוטי טעמי המנהגים" שמקורו ב"משנת חסידים"⁹⁰.

ברם ב"חמדת ימים"⁹¹ מופיע גם נימוק זה, ומציין שם ש"מורי נר"י נהג לשפוך שפיכות אלו לתוך כלי שבור הרומז אל הקליפה הנקרא ארור". נראה מדבריו שטעם זה הינו מנהג מקורי של מורו של החמדת ימים. ולכאורה מכיון שהחמדת ימים מציין במפורש שזהו נימוקו של מורו, הרי לכאורה מכאן הוכחה מפורשת שהמשנת חסידים הוא שלקח אותו ממנו בניגוד למש"כ לעיל (בקטע של אמירת זבדי בר"ח).

ואם תאמר שהמשנת חסידים נדפס טרם הדפסת החמדת ימים, הרי כבר כתבנו לעיל, שרוב כתבי הקבלה היו אז בכתב-יד, וכשם שכל כתבי אריז"ל טרם נדפס, כך נאמר בחמדת ימים, שהמשנת חסידים ראה אותו בכתב-יד.

86. פסחים סד, א.

87. ראה במאמר שם שמציין בהערה 29 שכנראה לדבריו התכוון ה"יסוד שרש העבודה" (ש"ט חובת המועדים פ"ד) "ראיתי בספרים לומר הלל בעת לישא ועריכה ואפיית המצות של מצוה דוגמת עשיית קרבן פסח". וראה שם שמציין שהיסוד ושרש העבודה הושפע מהחמדת ימים.

88. פרק ד: ניסן אלול.

89. וכבר הערתי ע"כ ב'היכל הבעש"ט', גליון ג, עמ' קלט ב'תגובות'.

90. סדר ליל הפסח פרק יא, א-ד.

91. ח"ג חג המצות פ"ו עמ' כה.

אך באמת מקור הדבר הוא בספר "מחברת הקודש"⁹², ושם, נאמר במפורש שהם מדברי מוה"ר רבי נתן שפירא הירושלמי: "מהר"ן זלה"ה... בהגיע אל עשר מכות צריך להביא לפניו כלי שבור שהוא פגום שהוא רמז נגד אורו, וצריך לשפוך עם הכוס בכל מכה ומכה מעט בכלי הפגום ולא כיש נוהגים לטבול האצבע בכוס אלא שצריך לשפוך דוקא עם הכוס להורות שהכוס רומז למלכות ועם כח הבינה המלובש בתוכה היא שופכת הזעם וחרון... נשאר בה יין המשמח שנתהפך אח"כ. לכן מה שנשאר תוך הכוס מן היין אין ראוי לשפוך אותו אלא אדרבה צריך למלאות יין אחר".

הרי כל הדברים מפורשים שם כולל שימוש בכלי שבור הרומז לקליפה. ואם כן לא מורו של החמדת ימים הוא מחדשו של מנהג זה, וברור איפוא שמקורו של המשנת חסידים ממחברת הקדש ולא מחמדת ימים.

[עם זאת נראה, שקיימת תלות סגנונית בין החמדת ימים והמשנת חסידים שכן רק שם מופיעה החלוקה בין דם ואש ותמרות עשן לשאר מכות, ואילו במחברת הקדש אין חלוקה כזו].

ספירת העומר בחוץ לארץ בליל שני של פסח אחרי הסדר

מנהג רוב החסידים לספור ספירת העומר בליל שני של פסח אחר הסדר, הינו המנהג הראשון שיוחס שלא בצדק לחמדת ימים⁹³.

נפתח בדבר היעב"ץ עצמו, שבתשובתו הנודעת מצא בנוהג חריג זה עוד סיבה לפסול את הספר. אך כבר מצאו שמקור המנהג הוא בהגהה בפרי עץ חיים בשם הרמ"ע מפאנו. וכך גם מופיע בספרו.

בהגהה עלומת שם לפע"ח נאמר⁹⁴: "כתב הרמ"ע אין לספור עומר בליל ב' עד אחר גמר כל הסדר כולו תחלה, ונראין דבריו שהרי בחי' הסדר כל פרטי המוחין והעומר פרט א' לבד, ואין נהפך סדר הדברים". וכך כתב הרמ"ע במאמרו בעין גנים⁹⁵: "ואין מברכין על ספירת העומר תחלה בליל פסח כי אם אחרי גמר הסדר כלו, עד סוף ברכה אחרונה לכוס ד' דעהו וזכרהו". כך גם נקבע במשנת חסידים⁹⁶, שכזכור, קדם לחמדת ימים: "בליל שני דפסח אחר שנגמר כל הסדר אם הוא בחוצה לארץ יתחיל לספור העומר"⁹⁷.

92. שער הפסח עמ' פד.

93. ח"ג, ספירת העומר פרק א טעם העומר עמ' לא, א.

94. שער חגהמ"צ סוף פרק ח מהדורת אשלג עמ' תקית.

95. מונקאטש תר"ס ד"צ תשל"ז סוף סדר פסח עמ' לה, ד.

96. מסכת העומר פ"א מ"א.

97. סיכום יסודי וממצה לסוגיה זו לכל נבכיה ושיטותיה ביסודיות, ראה מאמרו של הרב גדלי' אבערלאנדער

בקובץ "אור ישראל", מונסי ניו יארק, גליון כז, עמ' קעג.

א"ח 1234567
אוצר החכמה

הימנעות משינה בליל שביעי של פסח

נהגו רבים, ובמיוחד חסידי חב"ד, להיות ערים במשך ליל שביעי של פסח⁹⁸. מקובל לראות את החמדת ימים כמייסד מנהג זה, ואכן כדרכו, גיבש סדר שלם ללילה זה שנפוצ הי' בקהילות הספרדיות⁹⁹.

אולם באמת המקור להישאר ער ולעסוק בפנימיות התורה מצאתי ב"פרי עץ חיים" בשער חג השבועות¹⁰⁰: "צמח: משם הרב ר"ח ז"ל שהיה אומר כי בלילות הללו כמו שביעי של פסח וליל שבועות וליל ה[ושענא] ר[בא], מצוה לפרוש ולגלות עומק החכמה". הרי שמשווה ליל שביעי של פסח, ללילות שבועות והושענא רבא שבהם אין לישון לפי מנהג אריז"ל.

אמירת לדוד ה' אורי וישעי מר"ח אלול ועד הו"ר

מנהג זה כבר טענו רבים שמקורו בחמדת ימים, ובעקבות זה נהגו כמה קהילות חסידיות שלא לאומרו.

אבל כבר ציינו כמה¹⁰¹ שמקור המנהג נמצא בספר "ספר שם טוב הקטן" לרבי בנימין בינוש ב"ר יהודה ליב הכהן מקראטשין, תיקונים וכוונות ע"פ קבלות האריז"ל, זולצבך תס"ו.

והרי לא יתכן שראה את החמדת ימים בכתב יד¹⁰², שכן שם, ב"דינים והנהגות וידוים... מר"ח אלול"¹⁰³ כשמאריך בחשיבות אמירת המזמור - אין שום רמז שלקח את חיוב אמירתו משום ספר, וחזקה עליו שהי' מציין מקורו אם הי' לוקח הדברים מכתב יד כלשהו; מאידך החמדת ימים¹⁰⁴ כותב על כך: "ואנכי נהגתי גם מזמור לדוד", אך הרי דרכו לשאוב מספרים אחרים בהעלמת השם, ולייחס את הדברים לעצמו או למורו¹⁰⁵.

98. על מנהגים שונים ראה "נטעי גביראל" מהדורת תשנ"ז הלכות פסח ח"ג פרק טו הערה א, ה, ז. ובמחכ"ת קיים בלבול גדול בציונים ומקורות שם. הציון לפע"ח שער כ"א פ"ח אינו מתאים לפנים וכיו"ב.

99. ראה חלק ג עמ' מו, ב ואילך.

100. פרק א, מהדורת אשלג עמ' תקמ"א.

101. ראה מאמרו של הרב ברוך כ"ץ, בספר דברי יוסף לרי"א כ"ץ (ב"ב תשמ"ז) עמ' קס"ג ואילך. ובקובץ "אור ישראל", מונסי גיו יארק גליון א עמ' קמז ואילך.

102. מלבד העובדה שכבר התברר במאמרי (ויש אתי בגנוזים הוכחות רבות נוספות) שבספר צוטטו ספרים רבים משנות הת"ס, ואף משנות ת"ע.

103. עמ' כב.

104. ח"ד, פרק ד' לסליחות דף טו טור ד.

105. ועיין להלן לגבי אמירת מזמור מ"ז לפני התקיעות, ולגבי נימוק של קיום תשליך, שחמדת ימים שאב מלוא חפניים מקונטרס צנום זה.

אמירת יהי רצון אחרי הברכה וקודם האכילה

מנהג חב"ד בעת אכילת התפוח בליל ראש השנה שאומרים ה"ה רצון - אחרי הברכה ולפני האכילה. מנהג כזה מופיע בחמדת ימים¹⁰⁶.

ברם אף מנהג זה מקורו במנהג אשכנז שב'מעגלי צדק', כפי שכבר ציין כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זצוקללה"ה¹⁰⁷. ויש לציין שכך נהגו אחר כך באשכנז בעיר וורמייזא, כמבואר ב'מנהגי וורמיישא' עמ' קט"ז (ומנהגים אלו הם משנת ת"ח עד תל"ח).

1234567

אמירת מזמור מ"ז שבע פעמים לפני תקיעת שופר

בסידור בעל התניא כותב: "אחר קריאת התורה יכין עצמו לתקוע בשופר ויאמר קפיטיל זה [מזמור מ"ז שבתהלים למנצח לבני קרח] ז' פעמים".

אמירת מזמור זה מופיעה בסידור רבי שבתי מראשקוב: "צריך לומר מזמור מ"ז כל העמים תקעו כף ז"פ [ז' פעמים] ויכוין שההבל ממזמור זה עולה למעלה בסוד עלה אלקים בתרועה לבער ולבטל ולהכרית כל המקטרגים ושטנים המבדילין בינינו לאבינו שבשמים ויש במזמור זה ז"פ [ז' פעמים] אלקים ויש ז' גבורות כנגד בג"ד כפר"ת וז' ימי השבוע. ובאמירה זו מתבטלין ומתמתקין כל דינין קשים ורפים ומהפכין מדה"ד למדה"ר [מדת הדין למדת הרחמים] ויש מ"ט תיבין כנגד מ"ט פנים טהור ומ"ט פנים טמא, ובזה מתמתקין ויוצאים זכאין בדיון".

מנהג זה אינו מופיע בכתבי האריז"ל כמו "פרי עץ חיים" או "שער הכוונות" וכן אינו מופיע ב'משנת חסידים' הסמכותי או שאר ספרי גורי אר"י הנודעים, ואם כן מהיכן שאב סידור רבי שבתי מנהג זה?

לכאורה מקורו הוא בחמדת ימים, שכותב¹⁰⁸: "ומצאתי כתוב לא' מתלמידי רבינו זלה"ה לומר מזמור מ"ז למנצח כו' שההבל ממזמור זה עולה למעלה בסוד עלה אלקים בתרועה וכו' לבער ולבטל ולהכרית כל המקטרגים ושטנים, המסכים המבדילים בינינו לבין אבינו שבשמים. ובמזמור זה יש ז"פ [ז' פעמים] אלקים, ויש ז' גבורות נגד בג"ד כפר"ת, ובאמירת המזמור הזה אנו ממתיקים דינא קשיא ודינא רפיא, ולכן צריך לאומרו ז"פ קודם התקיעה בין התוקע ובין הקהל". הרי לפנינו עוד מנהג שמקורו משם.

ברם באמת כפי שביארנו הרי ספר 'חמדת ימים' לית ליה מגרמיה כלום, ובפרט כאשר כותב בעצמו שראה הדבר בספרי "אחד מתלמידי רבינו זלה"ה¹⁰⁹", ואכן באמת הדבר מופיע כמעט מלה במלה בספר "שם טוב קטן" שנדפס, כאמור, בשנת תס"ו (ואילו ספר חמדת

106. ח"ד ימים נוראים פ"ו עמ' לד, א.

107. אגרות קדש ח"ג עמ' ק"מ.

108. ח"ד פרק ז' תקיעת שופר.

109. וצ"ע למי הכוונה. שאם הכוונה לאריז"ל. הרי המחבר אינו תלמידו. וצ"ע.

ימים נדפס בתצ"א), וכבר הראינו שמנהגים שונים בחמדת ימים לקוחים משם. בדף כח מביא שם: "וצריך שיכוין שההבל המזמור זה עולה למעלה בסוד עלה אלקים בתרועה וגו' לבער ולבטל ולהבריא כל המ[ק]טריגים וסטנים המסכים המבדילים בינינו לבין אבינו שבשמים ודע כי יש במזמור זה ז"פ אלהים ויש ז' הגבורות נגד בג"ד כפר"ת וז' ימי השבוע ובאמירות זאת אנחנו ממתקין כל דינא קשיא ורפיא ומהפכין מדה"ד למדה"ר גם שם מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור ולכך צריך לאומרו בר"ה ז"פ קודם תקיעות מיושב ובזה מתמתקים ויוצאים זכאים בדין".

טעם תשליך לפי אדמו"ר הזקן

במנהגי תשליך כותב בעל התניא בסידורו: "אחר מנחה יום א' דר"ה קודם שקיעת החמה טוב לילך מחוץ לעיר אל באר המים... כי מים מורים על החסדים וגם דגים רומזים על עינא פקחא...".

מהו המקור לטעמו של אדמו"ר הזקן? במשנת חסידים, בשאר כתבי אריז"ל, בסידור רבי שבתי, בסידור אריז"ל סתם ובסידור של"ה לא מצאתי טעם על תשליך (במהרי"ל ובלבוש מצויים טעמים שונים, אך לא טעמו של רבינו).

הטעם ש"דגים רומזים על עינא פקחא" מצאתי מבואר בשל"ה¹¹⁰: "עוד שמעתי רמז גדול ונכון כי הולכים למים שיש בו דגים יען כי להדגים אין גבינים ועיניהם תמיד פקוחות כדי להתעורר עיני פקחא דלעילא שרומז על רחמים גדולים". אך לא נאמר שם מאומה מענין מים מורים על חסדים.

אמנם הרעיון מובא בסידור אריז"ל רבי אשר (לבוב תקמ"ח), ושם (סדר תשליך ד"צ דפו"ר עמ' שס"ב) כתוב בדיוק ממש כלשון אדמו"ר הזקן: "כי מים מורים על החסדים וגם דגים רומזים על עינא פקחא ולומר...", אך מנין שאבו רבי אשר?

הדבר מבואר בחמדת ימים מלה במלה¹¹¹: "ולכך הולכים אל המים המורים על החסדים וגם במקום שיש בו דגים שרומזי' על עינא פקחא להמתיק הדין הקשה לרפה".

אולם מתברר שבעצם ה'ספר חמדת ימים' לקח רעיון זה כמעט מלה במלה מספר 'שם טוב קטן' (שכפי שהוכחנו לעיל הרי ממנו שאב את מנהג אמירת לדוד ה' ואמירת מזמור מ"ז) בסוף ר"ה: "הטעם שהולכין אחר המנחה דע כי יום א' הוא סוד דינא קשי'. וצריכין אנו להמתיק מעלינו הש"ך ופ"ד דינים דדינא קשיא לכך הולכין אחר מנחה אל המים שמורה על החסדים וגם הדגים שרומז על עיני פקחא כדי להמתיק הדינא קשיא ויהיה עי"ז אח"כ דינא רפיא".

110. מסכת ר"ה עמוד הדין בהגהה.

111. אלול ר"ה פ"ז סדר תשליך.

יהי רצון אחרי תשליך

אוצר החכמה

עם זאת יש לציין שה"יהי רצון" שמופיע בסידור אדמו"ר אחרי אמירת תשליך (שהיא מן התפילות הנדירות בסידור אדמו"ר הזקן¹¹²) נמצא גם בסידור רבי אשר ורבי שבת, אבל בינתיים לא ראיתיו מוזכר במקורות אחרים מלבד בחמדת ימים: "ואח"כ יאמר נוסח תפלה זו בקיצור", וממשיך להעתיק את כל ה"יהי רצון".

אך מן הראוי לציין שלא כמו בהרבה תפילות שבחמדת ימים שהוא מייחסן לעצמו, הרי כאן מביאו בצורה סתמית, ומכאן יש להניח שאין מקורו בחמדת ימים אלא קיים מקור קדום שלא הגיע לידינו.

גדר איסור נטילת ידים ביום הכיפורים ותשעה באב

במכתב כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש זצוקללה"ה¹¹³ כותב: "בענין איסור נט"י ביוהכ"פ, וראיתי הטעם (איני זוכר עתה באיזה ספר) [הגהה לאחר זמן: שוב מצאתי במקדש מלך לזהר ח"ב קע"ג, א] כי ביוהכ"פ אין כ"כ שליטה לרוח הטומאה ולכן כשניעור אינו שורה אלא עד קשרי אצבעותיו. ועד"ז י"ל אשר בת"ב מפני החלישות שבקדושה אינה מתאוה כ"כ לשרות".

והנה באמת המעיין במקדש מלך שם יראה שמביא דבר זה ממה שכתוב "בח[מדת] [ימים] דף ר"י. ומצטט שם דבריו באריכות.

אח"כ 1234567

ברם מצאתי רעיון זה בשני מקורות קדומים יותר, ואינו חידוש של החמדת ימים.

במגיד מישרים להב"י (פרשת וישב): "ומהכא תשתמודע רזא דתשעה באב ויום הכיפורים אסורים ברחיצה, זה להפכו וזה להפכו, דט' באב אי הוי משינן הוי מחזי דמעברין מיניה סטרי דמסאבי בהאי יומי כבשאר יומי, וליתא, דהא היום ההוא יקחהו אופל, וסטרי מסאבי מהדרי סוחרני משכנא כל ההוא יומא, כמו דאמרן כי ראתה גוים באו מקדשה.... וביום הכיפורים הוי מטעמא אחרינא. דהא מגו דאיתגלי לבנוניתא עתיקא דעתיקן, כל הנך סטרי ערקין ומיטמרו גו תהומא ולא מתחזו כלל דרזא דהשטן סליק שס"ד, למימרא דביוהכ"פ לית ליה שולטנתא כלל והלכך לא בעי למימשי ידן בהאי יומא". ועיי"ש באריכות גדולה לגבי כל ה' עיניוים.

ב'עולת תמיד' לרח"ו שער התפילה בהגהת מהר"י צמח, הגהה (א): "וביום כיפור אינה שולטת ובט' באב אינה מקפדת על דבר מועט כזה, כי כל היום שלה בעונותינו".

112. שהרי בדרך כלל לא הביא אדמו"ר הזקן שום נוסחאות ותפילות שאינם בכתבי אריז"ל, ודומה שמלבד ה"יהי רצון" של תשליך הכניס רק שתי תפילות נוספות, סיום ספירת העומר ויה"ר של התקיעות.

113. "אגרות קדש אדמו"ר זי"ע", ח"ג אגרת תקו.

מנהג הקפות בשמיני עצרת

מנהג חסידים ועוד אחרים, לערוך הקפות גם בליל שמיני עצרת. אדמו"ר הזקן בסידורו כותב: "מנהג ותיקין הוא לעשות יום שמיני עצרת ג"כ כמו בשמחת תורה ולהקיף בליל שמיני עצרת שבע הקפות...וכן בליל שמחת תורה..."

גדולים וטובים¹¹⁴ לא הבחינו וכתבו לפום ריהטא שמקורו של רבינו הוא ה'משנת חסידים' משום שלשונו דומה לכאורה ללשון רבינו, אך באמת קיים הבדל יסודי אחד ביניהם המתבטא בניסוח שונה של שלש מלים. במשנת חסידים כותב: "ומנהג ותיקין הוא לעשות יום שמיני עצרת שמחת תורה". דהיינו שהוא מדבר בארץ ישראל, כפי שכל כתבי אריז"ל מדברים רק בארץ ישראל, ומדבר על עצם המנהג ותיקין, שבארץ ישראל עושים ביום שמיני עצרת שמחת תורה. ודוק: לכן אינו כותב כמו אצל אדמו"ר הזקן "לעשות יום שמיני עצרת ג"כ כמו בשמחת תורה", אלא "לעשות שמיני עצרת שמחת תורה". וכבר העיר על כך הר"י מונדשיין בספרו 'אוצר מנהגי חב"ד'¹¹⁵.

מהו אם כן מקורו של המנהג? ב'נטעי גבריאל'¹¹⁶ מציין שכך הוא בחמדת הימים¹¹⁷: "ובני חוץ לארץ ראוי ונכון לעשות יום שמחה של תורה גם ביום הראשון לכבוד ארץ ישראל העושים שמחתה של תורה היום". וכמו כן בספר "תולדות חג שמחת תורה", שמוקדש כולו למקורותיו של מנהג שמחת תורה לאורך כל הדורות ואצל כל החוגים, כותב¹¹⁸, שהמקור הראשון למנהג זה הוא ב"חמדת ימים"¹¹⁹: "ובני ח"ל ראוי ונכון לעשות שמחה של תורה גם ביום הראשון לכבוד ארץ ישראל העושים שמחתה של תורה היום... וגם בחוצה לארץ ירבו גם כן ביום שמיני בשמחה זו כי כן העיקר של הייחוד למעלה הוא בשמיני ומסירת הפתקין בו ביום".

ברם מצאתי שמנהג זה כבר קדם ל"חמדת ימים" והוא בספר 'טור ברקת' למקובל מוהר"ר חיים הכהן מדמשק תלמיד רבינו רבי חיים וויטאל¹²⁰: "ומקום שעושין שני ימים טובים... אין מוציאים זולת שנים ביום הראשון ומניחין השאר ליום השני ואלו לידי צייתו היינו עושים בראשון גם בשני לענין השמחה כי כן העיקר של הייחוד למעלה היא בשמיני

114. ראה שער הכולל. ונטעי גבריאל סוכות פרק פ"ב הערה א: "בכתבי אריז"ל ובמשנת חסידים... כתב לערוך הקפות".

115. תשרי עמ' שג.

116. בהערה הקודמת.

117. ח"ג חג הסוכות פ"ז.

118. פרק ל, עמ' 277.

119. ח"ג חג הסוכות פרק ז.

120. אר"ח סוס"י תרס"ח.

ומסירת הפתקין". ודוק: ב"חמדת ימים" שם הובאה לשון זו בדיוק בלי לציין למקורה: "כי כן עיקר של הייחוד למעלה הוא בשמיני ומסירת הפתקין בו ביום"¹²¹.
[אוצר החכמה]

הוידוי המיוחס להר"ק רבי אהרן הגדול מקארלין

בספר בית אהרן לרבי אהרן (השני מקארלין) נדפס שם "נוסח הוידוי לעיו"כ מהרב הקדוש [הרב ר' אהרן הגדול זצוקללה"ה מקארלין]". ומצוין שם: "זהו נוסח הוידוי לערב יו"כ קודם כל נדרי בשעת הוצאת ס"ת מהרב המפורסם נ"י ע"ה פ"ה [=נר ישראל עמוד העולם פטיש החזק] בוצינא קדישא אדמו"ר ר' אהרן קארלינער זצוק"ל מועתק אותו באות מנוסח הוידוי שבהסידור הקדוש שלו שהיה בידי נכדו אדמו"ר זצלה"ה זי"ע". וכך אכן נהגו חסידי קארלין בפועל לומר נוסח וידוי זה בערב יום הכיפורים לפני כל נדרי¹²². וכבר העירו¹²³ שנוסח וידוי זה מקורו מלה במלה בנוסח וידוי שתיקן החמדת ימים¹²⁴. הגה"ק ממונקאטש בעל מנחת אלעזר השיב¹²⁵: "ומה שנדפס בס' בית אהרן הנודע מהרב הקדוש איש אלקים מהר"א הגדול מקארלין זי"ע, גם אם נאמר שהוא מכת"ק הרב זצ"ל בטח קים ליה בגוה דממקום קדושה הוא מקורה ואינה מהפסולת...". חסידי קארלין מבארים: "עובדת היות וידוי זה בידי מרן הר"א הגדול מקארלין זי"ע"א - עובדה שאין לה מקבילה בידי תלמידי המגיד ממעזריטש זי"ע"א, יכולה אולי להצביע על החותם שהוטבע בידו הקדושה בטרם התוודע אל רבו הקדוש זי"ע"א".

כך או כך הרי ממקור אחר אנו למדים שלפועל החמדת ימים לא הי' רצוי בחצר הקרילנאית. בהגהות בשולי סידורו של האדמו"ר רבי ירחמיאל משה מקאזניץ שגדל על ברכי אדמו"ר קארלין סטאלין, הוא מציין: "בשני ימים הראשונים של פסח הי' אדמו"ר אומר הרבש"ע הנדפס בקצת מחזורים... ולא כאותן האומרים שאין לאומרו משום שמ... חמדת הימים, כי לא זהו ובוודאי מקובל בו אדמו"ר שהוא מקדמונים"¹²⁶. ניכר מדבריו שהספר לא הי' מקובל בחצר סטולין.

121. ברם ב"טור ברקת" משמע שעיקר השמח"ת הוא ביום שמיני עצרת, ולא כן מנהגנו. אולם יש מעט קהילת חסידים שנהגו גם ביום בהקפות כמו מנהג הבני יששכר וצאנז. ראה נט"ג שם. ויש להאריך בזה ואכ"מ.
 122. ראה במקור שבהערה הבאה.

123. כבר ציין לכך רבי מנחם מענקין היילפרין זצ"ל בספרו "כבוד חכמים". ראה בארוכה הרב אברהם אביש שור בקובץ בית אהרן וישראל שנה ד' גליון ה עמ' קכ.

124. ח"ד ימים נוראים ענייני תשובה פ"ה, נוסח וידוי לימי תשובה וליום הכיפורים עמ' נז, ד.

125. ראה מאמרו שצוין לעיל הערה 13.

126. הועתק במאמרו של שור בקובץ שם עמ' קכא.

מי בירר את החמדת ימים?

במאמרו של האדמו"ר הרה"ק ממונקאטש¹²⁷ בו דן אודות חמדת ימים כותב: "מאדמו"ר הגה"ק משינאווע זי"ע שמעתי מפה קדשו בשם אא"ז הגה"ק איש אלקים מראפשיץ זי"ע (בע"ס זרע קודש) שהגיד כי מיום שהי' צדיק א' בעולם (אין רצוני לפרט שמו מפני הכבוד) מאז והלאה הותר להחזיק בהס' חה"י כי הצדיק הנז' הי' גלגול נשמתו ובגודל עבודתו תיקן במה שנכשל המחבר ח[מדת] הי[מים]".

מעניין לציין מה שהתגלה לאחרונה מכתב-יד¹²⁸ מרבי שמואל תלמיד מובהק להרה"ק רבי חיים מטשערנוביץ בעל "באר מים חיים": ששמעתי דבר אמיתות בבירור גמור מבעל המחבר ספר חמדת הימים וכל הצדיקים וגדולי הדור היו חולקין עליו מחמת שהוא היה מחבורת אנשים של ש"ץ ימ"ש והצדיק הגדול מופת הדור מ"ה חיים מקראסנא זצללה"ה [תלמיד הבעש"ט] חס על נשמתו והיה רוצה בתקנתו והיה מחזיק אצלו ספר חמדת הימים לעסוק בו תמיד לתקנו בזה, והרי נשמע אף שהיה בו שמץ מינות וע"י שעסק בספרו שחיבר בדברי תורה היה יכול לתקנו".

איני יודע אם אכן אליו כיוון הרבי ממונקאטש, אך בדבריו אנו שומעים את הכפילות שבדברי הרה"ק מראפשיץ, שלילה מחד גיסא ונסיון לתקן מאידך גיסא. וכך אכן נותר החשד על המחבר החסוי ועל הספר ששקע בתהום הנשיה.

אח"כ 1234567

סיכום

ביררנו שרוב מנהגי החסידים מושפעים מספר משנת חסידים ומסידורי אריז"ל כמו סידור רבי שבתי מרשקוב וסידור רבי אשר מבראד המבוסס על סידור רבי שבתי¹²⁹. שוב התברר שגם המופיע בסידורים האמורים אין מקורם כלל בחמדת ימים אלא בספרים רבים משנות ת' עד שנת תצ"א¹³⁰, שמספרים אלו שאב החמדת ימים עצמו שרוב המכריע של ספרו אינו אלא לקט ממחברים שונים.

127. ראה הערה 13.

128. מאסף "שפתי צדיקים" בעריכת מכון שפתי צדיקים, ירושלים קובץ ה עמ' כז.

129. יש לציין שהבהרת הקשר בין החמדת ימים לרבי שבתי מרשקוב חשובה מבחינה אחרת, שכן המהדורה השני' של ספר "פרי עץ חיים" שנדפסה בקארעץ תקמ"ה, שיש בה הוספות רבות והגהות נוספות מגורי אריז"ל שאינן במהדורה הראשונה - נדפסה על פי עותק של רבי שבתי שהוגה על ידו כלשון ההודעה בשער: "ואלה מוסיף על הראשונים אשר יגענו ומצאנו ספר פע"ח מוגה מאד המועתק מכתובת יד של הרב המנוח המקובל מו"ה שבתי רשקובר ז"ל אשר כל כתביו בחזקת מתוקן כנודע... וגם נוסף בספר הלז כמה הגהות מתלמידי האר"י ז"ל אשר לא שזפתן עין בעת הדפסה ראשונה...". והדבר מצריך תלמוד גדול.

130. ואם תאמר מנין שאכן לא לקחו מחמדת ימים? שכן דבר פשוט שאם אכן חמדת ימים הי' מקורו הי' משתמש אותו לעתים יותר תכופות כמו השימוש המוגבר בסידור חסד לאברהם מר' אברהם טוביינא או סידור "משנת חסידים" (שהוסיפו המדפיסים דברים שאינם שייך כלל למחבר משנת חסידים), מלבד דיוקים אחרים בגופם של ציטוטים.